

Срђан МИЛОШЕВИЋ*

Институт за новију историју Србије
Београд

Владан ЈОВАНОВИЋ*

Институт за новију историју Србије
Београд

ИЗВЕШТАЈ РУДОЛФА АРЧИБАЛДА РАЈСА О СТАЊУ У МАКЕДОНИЈИ ИЗ СЕПТЕМБРА 1921. ГОДИНЕ**

Анстракт: У раду је приказан кратак преглед активности Рудолфа Арчибалда Рајса у Краљевини СХС, након 1919. године. Нарочито је стављен акценат на Рајсову повезаност с Македонијом, односно ондашњом Јужном Србијом. Рајс је у два наврата, током 1921. и 1922. године путовао у Македонију као специјални извештач Министарства унутрашњих послова. У овом раду објављујемо његов извештај с путовања које је предузео 1921. године, по налогу министра унутрашњих дела Светозара Прибићевића. У Рајсовом извештају налази се детаљан приказ политичких, социјалних, административних и безбедносних прилика у Македонији.

Кључне речи: Рудолф Арчибалд Рајс (1875–1929), Краљевина СХС, Македонија (Јужна Србија), Министарство унутрашњих дела

Abstract: The paper gives a brief outline of activities of Rodolphe Archibald Reiss in the Kingdom of SCS after 1919. A particular focus is placed on Reiss's links with Macedonia, i.e. then Southern Serbia. On two occasions, in 1921 and 1922, Reiss travelled to Macedonia as a special rapporteur of the Ministry of the Interior. We publish in this paper his report from the journey he undertook in 1921, upon the order of the then Minister of the Interior Svetozar Pribićević. Reiss's report contains a detailed account of political, social, administrative and social circumstances in Macedonia.

Keywords: Rodolphe Archibald Reiss (1875–1929), Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Macedonia (Southern Serbia), Ministry of the Interior.

* srdjan.milosevic@inis.bg.ac.rs

* vladan.jovanovic@inis.bg.ac.rs

** Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2021. години бр. 451-03-9/2021-14/200016 од 5. 2. 2021.

Увод: Р. А. Рајс у Србији и Краљевини СХС (1914–1929)

Рудолф Арчибалд Рајс (1875–1929) био је познати швајцарски хемичар, криминолог и публициста. Значајан није само због доласка у Србију на позив њене владе у својству неутралног истражитеља ратних злочина које су учиниле аустроугарске трупе у Србији 1914. године. Наиме, Рајс је и од раније имао утицаја на формирање полицијских кадрова који су из Србије одлазили на школовање у Лозану, управо како би слушали његова предавања. Врхунац његовог педагошког и истраживачког рада представља основање Института за научну полицију у Лозани, 1909. године.¹

Пошто је преко заједничких познаника и сарадника обавештен о раду швајцарског криминолога, министар унутрашњих дела Стојан Протић позвао је Рајса у Србију, у лето 1914. године. Рајс остаје уз српску војску и владу све до свршетка рата 1918. године, с краћим одсуствовањима када је одлазио у Швајцарску. Његов допринос ширењу сазнања о размерама окупаторских злочина у Србији био је немерљив, тим пре што је Рајс имао заиста светски реноме у области криминалистике. Настављајући свој рад за време рата и после завршетка рата, током 1919. године – као члан делегације Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Конференцији мира,² а потом и као шеф Одсека за документовање ратних злочина при Министарству иностраних дела – Рајс је саставио седам опширних извештаја о злочинима над српским становништвом у времену ратних дејстава и окупације.³ Ови извештаји били су предмет научних истраживања, нарочито у последњих десетак година.⁴

Пошто нас занима Рајсов живот и рад после завршетка рата, односно после доласка у Краљевину СХС, како би се посветио новим задацима, усредсредимо се на тај период његовог живота у овом кратком осврту. У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, после већ поменутих ангажовања, Р. А. Рајс је од краја 1919. до 1923. године био на високим дужностима у Министарству унутрашњих послова; био је директор

¹ О животу А. Рајса видети: З. Левентал, *Р. А. Рајс. Швајцарац на Кајмакчалану*, Београд–Горњи Милановац 1994.

² А. Митровић, *Југославија на конференцији мира*, Београд 2019, 54.

³ Извештаји су објављени у: *Родолф Арчибалд Рајс, 1, О злочинима Аустро-Угаро-Бугаро-Немаца у Србији 1914–1918*, прир. М. Пршић, Београд 2019.

⁴ Већи број радова заснованих на Рајсовим извештајима видети у: *Родолф Арчибалд Рајс, 5, Срби о Рајсу*, прир. А. Раствојић, И. Крстић Мистрицеловић, Р. Самарцић, Београд 2019.

Полицијске школе, шеф Одсека техничке службе при Одељењу за јавну безбедност, а учествује и у писању закона из области полицијске струке.⁵ Због бројних неспоразума с појединим представницима власти и полиције, 1923. године повлачи се са свих положаја.⁶

То што се повукао с државних положаја није значило и да се уклонио из јавног живота. Рајс је био активан у борачким удружењима,⁷ не превише присутна, али уважавана јавна личност,⁸ ауторитативан глас у београдској средини. Поред више страних одликовања, био је и носилац Ордена Белог орла с мачевима, двеју медаља за храброст, носилац је споменице Првог светског рата,⁹ а 1923. године добио је и Крст милосрђа, као један од 65 грађана Швајцарске којима је додељено ово одликовање.¹⁰

Рајс и Македонија

Као прилог у овом раду објављујемо извештај Арчибалда Рајса о стању у Македонији из септембра 1921. године. За Арчибалда Рајса Македонија свакако није била *terra incognita*. Могло би се тврдити управо супротно. Он је од првог контакта с Краљевином Србијом био повезан првенствено с Македонијом. Наиме, пошто је на позив српске владе да дође у Србију морао из Швајцарске путовати јужном трасом, преко Италије и Грчке, на територију државе чија га је влада ангажовала ступио

⁵ С. Ђорђевић, *Споменица Др Рајсу – од срца к срцу – епопеја српске, југословенске и савезничке војске – 1914–1918*, Београд 1930; Н. Кнежевић-Лукић, *Nastanak i razvoj naučno-tehничке policije u Srbiji (1904–1941)*, (Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Београд 2019). Доступно на сајту: <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/12141>.

⁶ Услед оскудних историјских извора о раду Арчибалда Рајса у Краљевини СХС после 1919. године, не може се извесно тврдити да ли се Рајс повукао с дужности које је обављао у Министарству Унутрашњих послова 1922. или 1923. године. Други податак се чини вероватнијим.

⁷ С. Ђорђевић, *Споменица*, 8. Ђорђевић наводи да је Рајс био почасни председник Средишњег одбора Удружења инвалида, почасни члан Централне управе резервних официра и ратника, такође почасни члан Удружења четника и редовни члан Удружења добровољаца (званични назив: Савез ратних добровољаца 1912–1918).

⁸ Примера ради, приликом прославе 50. рођендана Р. А. Рајса Београдска општина је за ту прилику организовала посебну трамвајску линију која је радила до 11 часова увече, како би се гости довели на прославу у Рајсовом дому и вратили отуда. Видети: „Јуче је г. др. Рајс, у кругу многобројних пријатеља, прославио свој 50. рођендан“, *Време*, 9. јул 1925, 5.

⁹ *Политика*, 10. август 1929, 3.

¹⁰ Архив Југославије (АЈ), Почасни генерални конзулат Краљевине Југославије у Женеви (410) – кутија 13 – јед. описа 43.

је управо у Македонији, на прелазу Ђевђелија. О томе је оставио запис у својим ратним мемоарима.¹¹ Остао је до краја живота наклоњен Македонији и, нарочито, Битољу,¹² а добро је позната и његова жеља да му срце буде положено на Кајмакчалану.

С овим подручјем, његовим становништвом и општим приликама Арчибалд Рајс се нарочито упознао у ратном периоду, од 1916. до 1918. године, о чему сведоче његова *Писма са српско-македонског фронта*, објављена за Првог светског рата најпре на француском језику, у разним листовима и часописима – претежно швајцарским и холандским –, потом прикупљена и приређена за објављивање у Женеви и, најпосле, 1924. године преведена и објављена у Краљевини СХС.¹³

Док је Рајс био ангажован у Краљевини СХС Македонија је била, судећи по интервјуу швајцарском листу *Tribune de Lausanne*, омиљено његово одредиште за одмор: „Кад осети досаду никад не отпутује у Европу, чак ни свој драги град Лозану. Он просто крене да обиђе Македонију, тамо јаше на свом старом коњу, с верном карабинком на рамену... Иде преко узбрдица и планина, па чак оде и до најзабитијих кутака тог краја да би охрабрио комите против којих се сада подигла права кампања.“¹⁴

Међутим, Рајс није у Македонију одлазио само из задовољства. Тамо су га водили и државни послови. У два наврата је, у августу 1921. и септембра–октобра 1922. године, боравио скоро по месец дана у овој области, сакупљајући податке за извештај Министру унутрашњих дела.¹⁵ Осим на таква дужа путовања по Македонији, Рајс је тамо одлазио и у кратке мисије од по неколико дана, као у јулу 1922. године, када је тамо боравио поводом инцидента у којем су бугарске комитације претукле неке локалне угледне људе. Зато је у Кратовски срез, ради истраге, отпутовао управо Рајс.¹⁶ По повратку с тог пута 7. јула 1922. Рајс је

¹¹ Р. А. Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима*, Р. А. Рајс, 4, О Србији и Србима, прир. М. Пршић, Београд 2019, 8–12.

¹² С. Бојковић, „Уместо биографије Р. А. Рајса“, *Чујте Срби*, Београд, Горњи Милановац 1998, 21.

¹³ Р. А. Рајс, *Писма са српско-македонског фронта*, превео са француског језика Сава Ј. Микић, Тузла: Књижара Ј. Петровића 1924.

¹⁴ Према: З. Левентал, *Р. А. Рајс. Швајцарац на Кајмакчалану*, 186.

¹⁵ (Извештај Арчибалда Рајса о стању у Македонији из септембра 1921. године), АЈ, 335 – к. 18 – л. 641–672 и (Извештај Арчибалда Рајса о стању у Македонији из октобра 1922. године), АЈ, 335 – к. 18 – л. 633–640.

¹⁶ И. Т. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1929)*, (Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2019), 220–221.

изразио незадовољство „што је неозбиљно схваћено и са недовољно енергије покренуто питање о бугарским ратним злочинцима“, будући да је, по званичним подацима, преко сто бугарских комита који су били активни у Краљевини СХС заправо од раније познати злочинци.¹⁷

Арчибалд Рајс се бавио и виктимолошким анализама чији су резултати често одударали од званичних података. За разлику од извештаја министра унутрашњих дела Милорада Вујчића, који говори да је у периоду кулминације качачког и комитског покрета (1918–1923) на Косову и у Македонији погинуло око 600 жандарма,¹⁸ Рајс је изнео сопствену процену о 3.000 војника и жандарма који су до 1923. године страдали само у борбама с комитским четима.¹⁹ Дакле, према овим Рајсовим подацима, губици људства међу југословенским снагама безбедности били су још и већи уколико би им се додао и број погинулих у сукобима с качацима на Косову и западно од Вардара.²⁰

Праћење деловања бугарских комитација није било само успутно интересовање Р. А. Рајса. Он их је помно пратио. По налогу министара унутрашњих и иностраних дела Рајс је био задужен за писање књиге о комитацијама.²¹ До часа када је напустио државну службу Рајс није написао поменуту књигу. Међутим, рад на књизи је наставио и после повлачења из службе, завршивши 1924. године започето.²² Овај рад лично је послао генералу Сарају, који је донекле и сам доживео Рајсову судбину, наиме, био је искључен из јавних послова, врло брзо по завршетку рата. Сарај је у писму у којем је захвалио на послатом раду похвалио Рајсов ентузијазам, односно његово дело „моралног оздрављења и исправљања“.²³

Рајс је и делове свог списка *Чујте, Срби!* посветио приликама у Македонији, оштро критикујући државну политику Краљевине СХС у овој области. Очито не верујући да постоји потенцијал за националну индивидуализацију код становништва Македоније Рајс је олако држао да би се боље осмишљеном политиком могли „рениационализовати“ Македонци. Односно, како је било неразвијено национално осећање становништва Македоније, он је веровао да би Македонце, помоћу добре

¹⁷ „Анкета г. Рајса“, *Политика*, 8. јули 1922, бр. 5101, 1.

¹⁸ Говор министра унутрашњих дела Милорада Вујчића, *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС*, 3. ред. саст, 20. 6. 1923, стр. 273.

¹⁹ Архив САНУ, бр. 13313/3, „Живојин Лазић“, стр. 13.

²⁰ Више о томе: В. Јовановић, „Губици југословенске жандармерије у сукобима са качацима и комитама 1918–1934“, *Токови историје*, бр. 1–2 (2007) 9–19.

²¹ Извештај Р. А. Рајса о приликама у Македонији, АЈ, 335 – к.18 – л. 633bis.

²² R. A. Reiss, *La question des Comitadjis en Serbie du Sud*, Belgrade 1924.

²³ З. Левентал, *нав д.*, 184.

управе и образовања, асимилувала било која нација „па макар била и кинеска“. Зато је осуђивао власти Краљевине СХС што у том домену не чине ништа, што у Македонији не делују у циљу асимилације тамошњег становништва и што у ту област не шаљу најбоље већ, напротив, најлошије људе.²⁴

Рајс је Македонију сматрао облашћу у којој је била неопходна неодложна национална мисија, а њу је требало спровести одлучним административним и пропагандним активностима. Занимљива је његова готово цинична примедба упућена на рачун Александра Белића: „Ко би се у то јуначко време мучио да чита, на пример, Белићеву ‘Македонију’, књигу која садржи малтене само филолошке и лингвистичке расправе?“²⁵

О извештају Арчибалда Рајса са пропутовања по Македонији 1921. године

У Архиву Југославије, у збирци Војислава Јовановића Марамбоа, налазе се два извештаја о стању у Македонији из периода непосредно после завршетка Првог светског рата, наиме из 1921. и 1922. године.²⁶ Каснији извештај, из октобра 1922. године, носи име свог састављача – др Арчибалда Рајса. Други пак ранији документ, на којем је за датум састављања наведен 30. септембар 1921. године, не садржи име састављача, али неколико појединости омогућавају да се ауторство и овог извештаја припише управо Арчибалду Рајсу. Иначе, оба документа стилски и методолошки подсећају на извештаје окружних начелника Краљевине Србије из периода успоставе српске цивилне власти у Македонији након Балканских ратова.²⁷

У потписаном извештају Рајс на више места упућује на претходни извештај и помиње теме које се све одреда помињу у непотписаном извештају:

1) У ранијем, непотписаном извештају из 1921. године, читамо: „У интересу земље, за коју ће Македонија бити једна од најбољих

²⁴ А. Рајс, *Чујте, Срби*, Родолф Арчибалд Рајс, 4, О Србији и Србима, прир. М. Пршић, Београд 2019, 332–334.

²⁵ Исто, 314. Овде Рајс мисли на књигу А. Belić, *La Macédonie: études ethnographiques et politiques: avec cartes*, Paris–Barcelone 1919.

²⁶ АЈ, Збирка Војислава Јовановића Марамбоа (335) – к. 18 – лист 633–640 и 641–673.

²⁷ Упоредити са: *Српски извори за историјата на македонскиот народ 1912–1914*, Скопје 1979.

провинција, потребно је да се тамо шаљу најбољи чиновници...“²⁸ У потписаном извештају из 1922. године стоји: „Као што сам то казао прошле године у моме извештају, треба у Македонију слати само најбоље чиновнике које имате...“²⁹

2) У непотписаном извештају је препорука састављача: „Ја сам мишљења да би требало забранити Македонцима, који су били бугарски чиновници или официри, повратак за 10 година.“³⁰ У потписаном извештају Рајс се позива на свој извештај из 1921. године и каже: „Зар не би боље било да се усвоји мој предлог, учињен у извештају о мојој анкети 1921. год., да се не допусти повратак ниједном Македонцу који је емигрирао у Бугарску и код Бугара вршио грађанску или војну службу, све док не протече 10. година.“³¹ (Има и других сличних индиција у садржају извештаја.)

3) Надаље, анонимни извештај уместо потписа садржи звање „Шеф одсека Техничке службе“.³² Познато је да је управо Рајс био оснивач Техничке службе при Одељењу јавне безбедности.

4) Непотписани извештај се завршава речима: „Не остаје ми ништа више до да Вам захвалим на поверењу и да Вас замолим да ме извините за моју отвореност, слободу коју сам дуговао Вама и Вашој земљи као искрени пријатељ, који не тражи друге награде за свој труд до извесност да је и он сарађивао на срећи и напретку земље за коју је све жртвовао“.³³ Ово је готово типски стил Рајсовог писања о свом ангажману у Србији, односно Краљевини СХС, на који наилазимо у неколико његових текстова и писама.³⁴ Идеје, ставови и размишљања у оба случаја су истоветни и, премда је у питању превод, ни тај критеријум не оставља простора за сумњу да је аутор оба извештаја иста особа – Др Рудолф Арчибалд Рајс.

Оба Рајсова извештаја из Македоније су до данас остала непозната истраживачима. У овом прилогу објављујемо први од два извештаја, односно извештај из 1921. године.

²⁸ АЈ, 335 – к. 18 – л. 667.

²⁹ АЈ, 335 – к. 18 – л. 638bis.

³⁰ АЈ, 335 – к. 18 – л. 657.

³¹ АЈ, 335 – к. 18 – л. 635bis.

³² АЈ, 335 – к. 18 – л. 673.

³³ Исто.

ПРИЛОГ

(Извештај Ачибалда Рајса о стању у Македонији, септембар 1921. године)

Господине Министре,³⁵

Одлуком Вашом од 3. августа тек. год.³⁶ одредили сте ме да отпутујем у Јужну Македонију да на лицу места констатујем садање стање, као и промене које су се десиле од како је рат свршен. Отпутовао сам из Београда 8. августа заједно са г. г. професором Марк Бишофом³⁷ и Савом Микићем,³⁸ секретаром Полицијске Школе. Посетио сам следећа места: Штип, Велес, Неготин, Дреново, Прилеп, Битољ, Тепавци, Скочивир, Кајмакчалан, Добровени, Бач, Кемали, Буково, Ресан, Охрид, Стругу, Кичево, Тетово и Скопље.

По Вашој жељи, ја сам се трудио у колико је било могуће, да испитам у свима местима све што би Вас могло интересовати. Истина, дознао сам и ствари које не интересују директно Ваше министарство. Међутим ја сматрам за потребно да Вам изнесем у свом извештају све што ми је познато, јер се само познавањем целог стања може оценити садање стање Јужне Македоније. Такође мислим да би било корисно да Ви [...] извести и остала заинтересована Министарства о стварима, које се њих тичу. Најзад се надам да не само што ћете допустити, већ да ћете захтевати од мене, као од старог и опробаног пријатеља Ваше земље да будем отворен да искажем отворено своје мишљење, да Вам ништа не сакријем чак и ако би било непријатно да Вам то саопштим.

Да би извештај био јаснији ја ћу говорити о свакој ствари засебно. Напомињем и то да сам у сваком месту, које сам посетио, разговарао не само са разним органима власти, већ и са познатим и истакнутијим грађанима, које сам изабрао. Тако ја сам се постарао да разговарам и са грађанима који су познати по својим ранијим делима са непријатељима народним.

³⁴ На пример, Рајс пише у свом политичком тестаменту: „А према мени, некада богатом, који сам, поред будућности, жртвовао и то богатство, ваше вође односе се као према наметљивцу...“ А. Рајс, *Чујте, Срби*, 302. У писму Краљу Александру од марта 1929. Рајс такође помиње своју жртву: „Али ја сам жртвовао све што човек може жртвовати за Вашу земљу коју волим као сопствену...“ (АЈ, 335 – к. 6 – док. 2.)

³⁵ Реч је о Светозару Прибићевићу који је дужност министра унутрашњих дела Краљевине СХС обављао у другој Пашићевој влади од јула до децембра 1921. године. *Владе Србије*, (прир. Р. Љушић и др.), Београд 2004, 292.

³⁶ У питању је 1921. година.

³⁷ Директор института у Лозани, у којем је раније радио др Арчибалд Рајс.

³⁸ Сава Микић (1894–1982), адвокат, официр, један од пионира ваздухопловства у Југославији и близак пријатељ и сарадник Р. А. Рајса.

МАТЕРИЈАЛНО СТАЊЕ

Узевши у опште жетва у местима која сам обишао је добра често и одлична. Сви искази људи с којима сам разговарао слажу се. Има појединаца који се, бојећи се повишења порезе, држе резервисано, али ипак и највећи песимисти признају да је жетва средња.

Трговина није тако сјајна. Доцније ћу говорити о узроцима рђавог трговачког стања, који нису у свима местима исти.³⁹

Ма да су земаљски производи у изобиљу, живот је ипак врло скуп. Свуда ока хлеба стаје најмање 4 динара. Поврћа има доста. Месо је још скупље, оно вреди око 14 динара, сем у Кичеву где га продају по 8 до 10 динара. Маст вреди 28 до 30 динара ока. Скупоћа долази због слабе конкуренције, сељак осећа да је господар на пијаци и прави цену какву хоће; рђава саобраћајна средства сметају да се роба довози, јер би доношење исте конкуренцијом смањило цене које одређују сами продавци из места. Цене за пренос су невероватно велике.⁴⁰ Тако да се за пренос из Ресна у Битољ колима плаћа по 80 динара од оке. Од Охрида се пак плаћа 1 динар од оке. То много чини те су цене робе и земаљских производа тако баснословне.

Што се тиче цене меса има два узрока што је тако велика стока је ужасно страдала за време рата. Бугари и Немци су све узели. Срећом сада се врло брзо и много плоди.⁴¹ Богатији су набавили стоку за приплод, али је ипак врло далеко оно што је било пре рата. Такође сељак неће да коље мушку стоку.⁴² То су два узрока што се коље мало стоке, те је због тога и цена меса тако велика.⁴³

³⁹ Главни узрок „рђавог трговачког стања“ тицао се девастиране саобраћајне инфраструктуре, првенствено железница, мостова и тунела. Истина, већ 1919. привремено је оспособљена „вардарска пруга“ (Београд – Скопље – Ђевђелија), док је 55% узаних пруга замењено нормалним колосеком. У периоду 1919–1922. на простору Македоније реконструисане су ускотрачне пруге дуге 386 км (*Извештај Београдске радничке коморе 1921–1926*, Београд 1927, 33–34).

⁴⁰ Трговачке фирме из „Јужне Србије“ које су увозиле колонијалну робу преко јадранских лука морале су вршити претовар у Крушевцу, због пребацивања с пруга нормалног колосека на узани колосек.

⁴¹ На простору покрајине „Јужне Србије“ било је преко 13% од укупног броја грла стоке у Краљевини СХС.

⁴² Забраном извоза, ограничењем клања и другим акцијама сточни фонд је делимично обновљен, па је 1922. поново био дозвољен извоз.

⁴³ Од јануара 1921. до августа 1922. године цене животних намирница су порасле за 112%, па су тако нпр. говеђе месо и млеко у Скопљу и Велесу били најскупљи у читавој Краљевини (*Међусавезни синдикални одбор Југославије 1921–1923*, *Zbornik građe, pripr. Milica Milenković*, Београд: INIS, 1996, 235–237).

Да би се видело прегледно горе изнето стање, износим статистичке податке стоке пре, за време и после рата у 4 села из равнице у околини Битоља:

	Кемали			Мецидли		
	пре	за време рата	Данас	Пре	за време рата	данас
Коњи	150	35	46	70	7	15
Волови	620	40	622	180	6	160
Крава	2500	500	644	1000	70	187
Кокоши			3180			575
Пловака			360			60
Гусака			340			30

	Кемали			Мецидли		
	пре	за време рата	Данас	Пре	за време рата	данас
Коња	150	35	46	70	7	15
Волова	80	36	73	54	16	44
Крава	50	5	42	85	5	25
Оваца	600		195	500		217
Кокоши			220			170
Пловака			30			35
Гусака			100			120

/цифре горе изнешене пре и за време рата датирају од мог испитивања у години 1916 и 1917 за време рата/.

У другим крајевима које сам обишао сразмере између цифара пре, за време и после рата је скоро иста, изузев околине Охрида где садање стање говеда износи десети део онога колико је износило пре рата. Чак је и риба постала врло скупа и ако се лови у истом степену као и пре рата. Рибари су следовали општем поскупљењу животних намирница, тако да ока рибе стаје 20 – 28 динара. Ово поскупљавање животних намирница могло би се спречити на тај начин што би општински одбори прописивали ценовнике, који нигде за сада не постоје.

И ако је велика скупоћа хране, изгледа да је становништво подноси без великих тешкоћа.⁴⁴ На сваки начин то долази што се народ нада да ће и своје производе продати по скупљој цени, које су често толико велике да постају смешне. Овако стање је врло рђаво, редован живот не може настати пре него што власти одреде цене према производњи. Подвлачим овде да су чиновници ти који највише пате од скупоће. Они имају утврђене плате и не могу да надокнаде оно што им недостаје продајући скупље своје производе. **Због тога су приморани да живе врло стегнуто или да траже дохотке са стране па чак да траже од публике и бакшише.**⁴⁵

Додају још да су виногради врло рђаво,⁴⁶ пошто су делом уништени за време окупације а делом од лозиних болести. Кукуруз, дуван а у неким крајевима и жито је понело добро, жетва и берба истих била би још боља кад би држава помогла да се земља рационалније обрађује и помогла и упутила становништво на употребу модерних справа.⁴⁷ Тако н. пр. жито се не врше помоћу вршалица већ на примитиван начин помоћу коња или штапова.⁴⁸ Свега сам једну парну вршалицу видео у околини Прилепа.⁴⁹

ИЗВОРИ БОГАТСТВА КРАЈЕВА КОЈЕ САМ ОБИШАО

И ако на сваки начин познајете врло добро изворе разних крајева Македоније, треба ипак у овоме извештају да Вам изнесем најглавније како би било разумљивије жеље и наде становника, жеље које ћу изнети у идућем параграфу.

⁴⁴ Друштвени кодови у исхрани били су више последица верских начела него класне диференцијације, тј. није било велике разлике у исхрани богатих и сиромашних, премда је народ овога краја био до аскетизма скроман у јелу и пићу (В. Јовановић, *Вардарска бановина 1929–1941*, Београд: ИНИС, 2011, 466).

⁴⁵ Премештаји чиновника „по неминовној потреби службе“, као и обављање послова ван прописаног делокруга узроковали су корумпираност свих типова чиновника.

⁴⁶ Сва подвлачења у тексту су као у оригиналном документу, при чему треба нагласити да она, највероватније, не потичу од аутора извештаја, већ од читаоца. Сва подвлачења су вршена руком, црвеном оловком.

⁴⁷ Парадоксално, дрвено рало се у овим сушним пределима показало ефикаснијим од тешких, гвоздених плугова који су превртањем земље остављали тло без неопходне влаге, па је таква анахрона обрада земље била у потпуној органској хармонији са климатско-географским околностима.

⁴⁸ Примитивна обрада земље застарелим справама и оруђима запрепастила је једног америчког економисту који је, путујући кроз „Јужну Србију“, приметио како је тамошње плитко орање било веома слично методи америчких Индијанаца (*Nova Evropa*, XVII, br. 10–11 (Zagreb 1928) 361).

⁴⁹ Вршалице су биле тако ретке у Македонији да је једну те исту користио читав срез (*Време*, 7. 4. 1940).

Предео Штипа производи ове године 100.000 ока дувана.⁵⁰ Кад је добра година 30 – 40.000 ока опијума. Из овога краја је за време Турака извожено годишње по 4.000 вагона жита. У то време било је у овоме крају 300.000 комада оваца, сада има нешто више од 40.000. Сада има у Штипу, готовог за извоз, 60–80.000 ока.

Предео Велеса је некада био чувен са своје трговине. Извожен је опијум у Енглеску и Америку.⁵¹ Сада је трговина врло слаба, зато што долазе као купци трговци из Солуна, који траже врло много да зараде. За време Турака, док је ока шећера била 50 пара, ока опијума вредела је 5 златних турских лира, што је износило три енглеске ливре; сада га продају у Велесу за 1 енглеску ливру. Страни трговци не долазе. Требали би да прођу кроз многе формалности да би дошли у непосредну везу с трговцима из Велеса. Служе им за посреднике трговци из Солуна, који су потпуно упропастили трговину у Велесу.⁵²

Кавадар производи: жито, вино, дуван и опијум. Ове године може да се извезе 15.000 ока опијума и 80.000 ока дувана.⁵³ Виноградарство је раније било врло много развијено. Пре рата извозило се из Велеса у Стару Србију 1500 вагона вина. Данас је велики део винограда разрушен – упропашћен за време окупације. У већини крајева почели су да их обнављају. Становници тражи помоћ од државе.

Прилеп производи: жито и дуван. Опијум се више не обрађује. Крај је врло добар, кад би се рационалније експлоатисао дао би врло много. Производи се продају преко посредника, који узимају за себе највећи део добити.⁵⁴ Овај крај је најактивнији у рату.

Села где је био фронт: Добровени, Скочивир, Бач, итд. дају жито. Земља у равници изгледа врло плодна. Ма да се обрађује на примитиван начин ипак даје добре плодове. На жалост, велики део земље не припада

⁵⁰ Најперспективнија пољопривредна култура на Југу био је дуван, али је после рекордне 1924. године, опала производња услед тога што је монополска управа непрекидно експериментисала.

⁵¹ Македонски сирови опијум је због високог процента морфина био изузетно тражена фармацевтска сировина међу западноевропским и америчким прерађивачима (V. Јовановић, *Opijum na Balkanu: proizvodnja i promet opojnih droga 1918–1941*, Zagreb: AGM, 2020, 186, 190).

⁵² Откупом и извозом сировог опијума све до краја 20-их година 20. века доминирале су солунске извозне фирме у власништву породице Шалом (Isto, 109–111).

⁵³ Кавадарски срез био је познат по сировом опијуму с највишим процентом морфина.

⁵⁴ Основа привређивања прилепског четничког војводе Василија Трбића била је високопрофитна трговина дуваном. Иако није био званично оптужен за махинације, део његових јавних наступа у парламенту се посредно може довести у везу с приватним пословима.

сељацима, већ странцима: Грцима и Турцима, који експлоатишу снагу земљорадника. У планини се гаји овца.

Кемали: крај врло богат у свима житима, чувен са воловима и гускама. Земља припада сељацима, али је грчка граница врло близу и сељаци имају на грчкој територији велики део својих њива. Грци им не дозвољавају да обрађују, док грчки пастири пасу слободно своја стада на српском земљишту.⁵⁵

Битољ је врло важан трговачки центар, који би, с погледом на богатство равнице у којој се налази, могао да достигне своје раније богатство па чак и пређе. Из Битоља се трговци из околине снабдевају робом, све до близу Скопља. На велику активност утиче и американски новац кога исељеници, који се сада враћају у великом броју, доносе.⁵⁶ Н. пр. у селу Букову, које је много страдало за време рата, оправљене су оштећене куће па су подигнуте чак и нове у доста великом броју и лепом стилу. Земља око Букова готово се скупље продаје него у Битољу.

Ресан производи доста жита и поврћа, које употребљава за своју исхрану. Само се воће извози. Мишљења сам да кад би се земља обрађивала рационалније, да би дала дупло од онога што сада даје. Мештани се жале много на рђава саобраћајна средства и на скупоћу уопште. Има доста рибе, коју не лове због скупоће транспорта.

Охрид: крај је сада сиромашан из следећих разлога: обрађивање земље нерационално, рђава саобраћајна средства, има 2000 хектара плодног земљишта, које би се могло лако исушити. У садањем времену жито и друге животне намирнице нису довољне да подмире потребу мештана. Оданде би се могла извозити у околину само риба.⁵⁷ У сваком случају садање стање би се потпуно изменило кад би се обрађивање вршило на рационалнији начин. Шта више, земља је богата рудницима, који се не експлоатишу, има: угља, петролеума, бакра, сумпора, гвожђа, и на сваки начин соли.⁵⁸ Од поменутих рудника земља би се много подигла, али исти не могу да се почну експлоатисати док се не подигне добра и солидна

⁵⁵ Сточари с југословенске стране границе слободно су прелазили са својим стадима на грчку територију изузев у годинама грчко-турског рата 1919–1922.

⁵⁶ На масовни одлазак „Јужносрбијанаца“ у Америку утицали су близина Солуна и бројна представништва америчких фирми у Скопљу и Битољу. Углавном су одлазили у Канаду као пољопривредни радници и у САД као рудари и грађевинари, док су битољски Јевреји масовно ишли у Јужну Америку (Р. С. Пурић, „О печалбарима Јужне Србије“, *Радничка заштита*, бр. 4/1934, 170–172).

⁵⁷ Јуна 1922. језерски и речни риболов поново је враћен у руке државе (*Службене новине Краљевине СХС*, бр. 131, 17. 6. 1922, 1).

⁵⁸ У околини Охрида било је и богатих налазишта мангана.

железничка пруга⁵⁹ и док се голе планине не пошуме, да би се имало довољно дрва за подупирање рудничких галерија. Тек ће у року од 20 година имати довољно дрва и тек ће тада моћи почети експлоатација рудника.

Струга: производи онолико колико је потребно за живот. Извози се врло мало роба и кестени. Стање би се потпуно променило кад би се исушиле баруштине и у исто време би се цео крај спасао маларије, која тамо бесни.⁶⁰

Кичево: производња недовољна за подмирење домаћих потреба. Жито и поврће се доноси из Скопља и Митровице. Поврће успева врло касно. Воз уског колосека Скопље – Охрид чини много добра овоме крају. Учинио је да падну цене житу које је раније вредело 6 динара а сада 2. Стоке такође нема довољно, много мање него пре рата, много би се помогло народу кад би му се дала стока.⁶¹ Такође треба да се обрати пажња на шуме, које великим делом личе на жбуње. У овоме крају као и у многим другим крајевима Македоније шумари би требали да спречавају сечење грана, које мештани употребљавају за храну и лежање стоке. Жбуње је довољно да замени и допуни недостатак сена и сламе. Изгледа да сена има него мештанима је далеко и лакше им је да секу грање. На више места видео сам врло лепо сено које још није покошено. Ја остајем при томе, да, и ако сељаци употребљавају грање за исхрану стоке, треба на сваки начин спречити њино сечење да би се имало добре шуме.⁶²

Тетово: крај је плодан, али су шуме оголеле, остало је само жбуње. Од тога долази да у равници не може да успева више жита, него што је потребно за подмирење потреба становништва.⁶³ Сада се може извозити

⁵⁹ Кроз Охрид је пролазила пруга уског колосека за Албанију која је порушена за време Првог светског рата. Деоница Кичево–Охрид реконструисана је 1. септембра 1921. чиме је Скопље поново спојено с Охридским језером.

⁶⁰ Хигијенски завод у Скопљу је почетком 20-их година 20. века издавао стотине килограма кинина за лечење маларије али га је становништво с неповерењем прихватало, убеђено да држава то не ради бесплатно. У борби против маларије учествовали су војска, скопски Институт за тропске болести и више бактериолошких и антимаљаричних станица кроз које је годишње пролазило и до милион пацијената (С. З. Иванић, „Социјалистичка партија и социјална хигијена“, *Социјалистички раднички календар за 1927. годину*, Београд 1927, 41).

⁶¹ Поред дискриминаторске клаузуле о националности корисника помоћи, средства из ратних репарација мимоилазила су Македонију. Тако десетине хиљада грла стоке из Бугарске није било усмерено у области у којима је током рата уништен сточни фонд (V. Јовановић, *Jugoslovenska država*, 37–38).

⁶² Процењивало се да је површина голог крша који је требало пошумити износила око 360.000 хектара, а у периоду 1918–1926. држава је пошумила свега 200 хектара (*Извештај Београдске радничке коморе 1921–1926*, 174–175).

⁶³ Тетово је у периоду 1910–1921. изгубило четвртину становништва.

вуна и одлично воће. Пошумљавање би учинило да Тетово и околина постану врло богати. У околини има врло много шимшировог дрвета, које кад би се извозило доста би користи донело.

Скопље: велики трговачки центар с врло богатом околином. Сада много трпи, као и Велес, због конкуренције Солуна, чији трговци заузимају сва богатства, која би, кад би страни трговци долазили у Скопље остајала у месту.

ПОДИЗАЊЕ ПОСЛЕ РАТА

У многим крајевима које сам обишао опажа се велика активност, поједини крајеви тако опорављају као да васкрсавају. Села, која су за време рата била потпуно пропала и напуштена, обнављају се. Тако су у Кремијак – Коенари већ подигли доста лепих кућа а и земљорадња напредује. једино село у коме ништа није оправљено јесте Гардијево у савијутку реке Црне. Сељаци из ратне зоне знали су врло добро искористити за реконструкцију материјал од земуница. Ове су све разрушене у свима крајевима где је била војска. Чак и од оних врло лепих и солидно саграђених талијанских земуница нема ни трага.

Мислим да би требало спречити рушење ових последњих, јер су италијанске земунице биле много боље него колибе сељака око Црне. Чак је исчезао и лепо пољски дворца краља Александра који је био на јелаку. Од дворца краљевог остале су само две пећи разрушене и подрум за склониште од авиона. То је врло лепа народна успомена, коју није требало оставити да пропадне. Није само употребљен материјал од земуница за обнову порушених села, на много места видео сам да су сељаци умели искористити и ратни материјал као: лимове и друге ствари па чак и челичне штитове од топова, од којих су направили степенице и озидали подлогу огњишта у једној врло лепој кући коју је подигао један грчки пастир на Султанији Кулберији на висини од 2000 метара.⁶⁴

Интензивност за грађење није иста у свима крајевима. Већа је онамо где је и потреба већа, у оном делу Македоније где је било највише борбе и бомбардовања. Али и у томе крају има разлике. Тако на левој обали Црне сељаци су само поправљали површно станове и дозиђивали

⁶⁴ Велики државни проблем представљале су и количине наоружања које је сматрано ратним пленом с „македонског војишта“. За његово прикупљање били су задужени Команда за прикупљање плена, царински и железнички органи, а у оптицају су биле велике количине металних делова пушчане и артиљеријске муниције (*Службене новине Краљевине СХС*, бр. 109, 16. 5. 1923, 1).

привремене зграде израђене од материјала прикупљеног по напуштеним војничким логорима. Врло мало има добрих нових зграда. Такође врло је мало војничких зграда које су сељаци искористили. На против на десној обали Црне, у Букову на пр. куће су солидно оправљене а има доста и нових. То долази отуда што су многи мештани из тога краја били у Америци, па су се после рата вратили са пуни[м] џеповима американског новца. Такође има и нових села, која су саграђена од бивших војничких конструкција. Тако има једно ново село близу Кремијана, где је некада пролазила мала пруга Сакуљево – Скочивир, која је сада запуштена.

У околини Штипа, Скопља, Тетова, Охрида итд., села нису много страдала, јер нису била дуго у ратној зони. Релативно нема много разрушених кућа. Живот се обнавља, али се сељаци задовољавају само оним што постоји не зидајући ништа ново и ако су старе зграде у рђавом стању. Доста мештана има при себи новаца, али су остали прави Македонци који су навикли да се боре са страним окупаторима и сада немају поверења у сталност садањег стања те зато садањег господара не сматрају да ће бити за увек. Због тога се боје да потроше новац поправљајући своја имања. Не чине ништа друго до само најпотребније, н. пр. не набављају стоку које нема итд.

У варошима се поправља доста али у сваком месту различито, у Штипу, Скопљу, Велесу, Охриду почињу плашљиво зидати.⁶⁵ У Охриду има до тридесет нових кућа. У Скопљу се с времена на време примети зидање по неке нове куће. У Тетову се ништа не подиже, јер, као што ћу изнети доцније, становништво се много плаши качака. У Битољу се напротив грозничаво зида и подиже. У последње време се подижу на десетине врло лепих кућа. Свуда се међу развалинама појављују нове зграде. Професор Бишоф из Лозане, који ме је пратио био је врло изненађен енергијом и животном снагом која се овде испуњује. Општинске власти помажу грађане у овоме. Подигли су на месту где је био турски парк врло лепо шеталиште са извором и рестораном, које многе разгаљује Битољце. Исто тако на обнављање вароши утиче и повратак емиграната из Америке, који се враћају у ослобођену отаџбину доносећи добре уштеђевине.⁶⁶ Активност власти, цитирају специјално начелника округа г. Лукића и председника општине г. Пауновића, има много у погледу живости вароши. Ако се овако стање продужи Битољ ће

⁶⁵ Ј. Михаиловић, „Развитак градова и варошица од Ослобођења до данас“, *Споменица двадесеттогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље, 1937.

⁶⁶ Приходи македонских печалбара били су до 1918. године десетоструко већи него средином 30-их година 20. века (В. Јовановић, *Вардарска бановина*, 23, 82, 132).

потпуно заузети прво место међу варошима у Македонији око кога ће се окретати цела Македонија.

Говорио сам већ о застоју трговине у Велесу, Скопљу и мало о Штипу и конкуренцији која јако шкоди трговини јер није директна са страним потрошачима већ јој служе за посредника трговци из Солуна. Разуме се, да поменуто мртвило постоји у трговини, али би се могло отклонити оснивањем обласних трговачких комора /постоји само једна трговачка комора у Скопљу/ и другим мерама које би олакшале придошлицама, мере о којима ћу говорити доцније. Мени пак изгледа да трговци мало претерују представљајући да је тако рђаво стање трговине. Изгледа ми још да они имају врло добре капитале, само им је криво што их за сада не могу још увећати колико би желели. Стање би се јамачно поправило и тиме кад би они имали више поверења у сталност данашњег стања и кад би пустили у промет злато које чувају у својим касама.⁶⁷ У неким местима, н. пр. Штипу, требали би да се одлуче да раде међу собом са српским динарима а не бугарским левовима, као што су до сада радили. Публика, која познаје те трговце као људе који неће да губе, кад би видела да они имају поверења у државни новац, имали би више куражи за рад.

У кратко предузимање мирнодобских послова је неспорно у крајевима Македоније које сам обишао. Штета причињена ратом по мало се поправља. У пределу Битоља ово поправљање узима такве сразмере да мора човека обрадовати. Разуме се да би држава требала да помогне, више него што је до сада то радила, народни напор. Идући члан, који је посвећен жељама појединих крајева, показаће како треба извршити помоћ.

ЖЕЉЕ ПОЈЕДИНИХ КРАЈЕВА

Пролазећи кроз поједине крајеве, ја сам се распитивао код виђенијих грађана о ономе што они сматрају као најпотребније за њине крајеве. Изложићу укратко поменуте жеље класирајући их по крајевима:

Штип: битна потреба за железницом нормалног колосека која би везивала Штип, као врло важан центар, с Велесом и целом Краљевином.⁶⁸

Велес: спречавање посредништва Солуна са иностранством. Побољшање саобраћаја и олакшавање извоза. Железница Велес–Штип–Кочане.⁶⁹

⁶⁷ Према проценама *Лесковачког гласника* од 14. 5. 1932, становници Вардарске бановине су у сламарицама и ћуповима чували више готовине него што су износили штедни улози свих Словенаца у Југославији.

⁶⁸ Пруга нормалног колосека Велес–Штип пуштена је у промет 1925. године.

⁶⁹ Деоница пруге Штип–Кочане завршена је 1926. чиме је Кочане спојено с Велесом.

Олакшицу за добијање пасоша. Оснивање обласне трговачке коморе. Оснивање циглана, фабрика за чишћење кожа и фабрику дувана да би се запослили незапослени којих има доста у овом крају.

Кавадар: железничка пруга уског колосека од Грацког до Кавадара. Потпуна гимназија.

Прилеп: железница нормалног колосека Прилеп – Битољ. Модерне земљорадничке машине, нарочито парне вршалице од којих би требало до педесет комада. Сада у целом крају постоји само једна. Припадање Солуна нашој Краљевини /?/ или у најмању руку добијање слободног излаза на море јер „без Солуна произвођачи из околине Прилепа су као риба без воде“.⁷⁰

Скочивир: Све њиве од Сливиде до Петалина припадају Грцима, који живе у Битољу браћа Петраки, Јанко Данабак. Куће сељака су сазидане на њиховом земљишту. 47 породица из Скочивира плаћају Петраки 1–3 златника кирије, ове године тражи кирију у звечећем злату. Жетва није прицењена, али сваки чифчија је обвезан да да Петраки најмање трећину жетве. Ако није довољно спремно, или ако браћа Петраки оцене да није доста, чифчија је приморан да остатак купи да би допунио обвезну количину. Треба учинити да ово ропство престане и да сељаци добију достојну награду за свој рад.

Кемали: Велики део становништва има своје земље на грчкој територији, пошто је граница врло близу. Грци им не дозвољавају да обрађују своје земљиште док међутим Турци с грчке територије могу слободно да обрађују своје земљиште на српској територији. Становници, све Турци, захтевају ратну штету. За сада нису ништа добили.

Ресан: Грађани захтевају потпуну гимназију. 1913–1914. године постојала је гимназија. Сада је укинута. Мештани пристају да сами оправе зграду гимназије. Било би 200 – 300 ученика. Такође траже школе по селима. У целом срезу има само пет школа са 5 учитеља од којих су само двојица дипломирани учитељи. У вароши Ресну има 7 учитеља од којих су четворица дипломирани.⁷¹ Ово су све само основне школе. Још

⁷⁰ Југословенска слободна зона у Солуну основана је ради регулисања транзита преко солунске луке, Средином маја 1923. отварање слободне зоне потписале су Краљевина Грчка и Краљевина СХС. Узгред, власништво и експлоатација пруге Ђевђелија–Солун довели су до интернационализовања спора пред Друштвом народа 1925. и билатералног компромиса којим је Југославија „уступила“ Грчкој акције на пругу Ђевђелија–Солун за 20 милиона француских франака (*Британци о Краљевини Југославији*, 1, 599–600).

⁷¹ Према члану 35 Закона о народним школама из јула 1921. сви затечени егзархијски учитељи, курсисти, „привремени вршиоци“ и неквалификовани просветни кадрови произведени су у „сталне“ учитеље.

мештани јако желе да добију пругу Битољ – Ресан – Охрид.⁷² Најзад би требало отворити срески расадник. Садањи економ ништа не ради зато што земљиште где треба да буде расадник припада вакуфу, који не допушта да се на њему сади дрвеће.⁷³

Охрид: Регулација Дрима. Исушивање долине Дрима, да би се сузбила маларија и да би становништво добило више земљишта пошто га нема у довољној мери.⁷⁴ Железничка пруга Битољ – Ресан – Охрид. Експлоатација рудника угља, бакра, гвожђа, сумпора, петролеума, а извесно и соли. Отварањем рудника дало би се посла становништву које неради. Пошумљавање планина. Оснивање електричне централе помоћу канала који би везивао језера Преспанско и Охридско, та би централа могла да снабдева електриком целу Македонију. Школе су врло ретке.

Струга: Исушивање 2000 хектара баруштина од Дрима. Вода за пиће. У целој Струги нема једне чесме, док међутим на 8 км. има врло добре воде.⁷⁵

Кичево: Уништити качаке. Већина села су без школа.

Тетово: Становници желе да државна граница остане она која је данас, т. ј. да остане окупирана албанска територија. На тај би начин тетовски крај био заштићен. Ако би се узела гранична линија из 1913 заштита би била много тежа. Подизање добрих путева.

ШКОЛЕ

Као што сам изнео у предњој глави, велики део захтева школе. Заиста, до сада је врло мало урађено у погледу наставе. Међутим школа је најбоље средство да затуцане Македонце, чак и оне побугарене, учини добрим Србима. Мештани упоређују стање за време Турака и данас: становници из среза Ресанског н. пр. за време Турака имали су 15 основних школа и једну гимназију, истина бугарску, али данас имају само 7 основних школа и ниједну гимназију. У селима која се налазе на

⁷² Железничка линија Битољ – Ресан – Охрид (74 км) спадала је у „теже пруге“ и њена изградња је процењена на 340 милиона динара (*Експозе министра финансија о буџетским дванаестинама за август-новембар 1925. године*, Београд 1925, 35).

⁷³ Приходи од вакуфских имања улазили су у буџет ИВЗ. С друге стране, Министарство вера је у пракси често узурпирало вакуфска имања и мењало им намену (*Стенографске белешке Краљевине Југославије*, 56. ред. саст, 25. јул 1922, 791–792.).

⁷⁴ Један од обављених послова којима се хвалила Генерална дирекција вода било је управо сређивање обале Дрима код Струге (*Списак радова Генералне дирекције вода од 1919. до 1. априла 1927*, Београд 1928, 11).

⁷⁵ У Народној скупштини се могло чути да су до 1923. године Струга и Ресан добили здраву пијаћу воду, а битолско поље доста артеских бунара.

бившем фронту, на левој обали Црне, а има их доста и где нема ни једне школе; села су: Бач, Добровени, Скочивир, Брод, Петалено, Велесело, Тепавци, Валденци, Групиште, Будимирци итд. Прошле године био је дошао у Бач један учитељ. Овај, не известивши општину, уселио се у зграду која је, за време рата, била спремљена за Краља Александра, са више од 100 комада оваца. Овце су упропастиле све што је лепо било намештено, цео украс, који сам ја добро познавао још за време рата, учитељ је отишао пошто је наплатио, продао дрва, своју плату од државе и још поред тога тражио новац од сељака. Таквим понашањем неће се стећи велики углед код сељака.⁷⁶

У опште узевши у овим крајевима недостају школе. Деца долазе без икакве користи на научивши ништа. Ја подвлачим важност школског васпитања. Кад смо силазили из Букова срели смо око 5 – 6 дечака сасвим младих, који су се драли /тако су певали/ патриотске песме. Питали смо их где су то научили, „у школи“, био је одговор. Дечко и младић, који је у својој младости певао патриотске песме и кога је неко од патриота упознао добро са историјом своје земље, тешко постаје доцније непријатељ земље.

Шта више, немање школа, даје непријатељима Срба, а нарочито Бугарима, снажно оружје. Не познајете врло добро бугарску фразу коју они стално износе пред цивилизованим светом: „Ми смо цивилизованији од осталих“, причају на Западу. „Ми отварамо свуда школе! Погледајте Србе. Тамо, где смо ми с тешком муком отворили школе, они затварају“. Ја Вам тврдим да се ово прима на Западу, јер је њима потпуно непознато стање на Балкану.⁷⁷

Дакле, оснивајте школе које ће бити центри за васпитање и национализирање. Али немојте слати сваког за учитеља. Пошаљите најбоље и издвојте учитеље у Македонији платом, јер су ти људи пионири Српства. Колико ја познајем Ваш народ, нарочито сељаке, и ако има персонала, Ви би нашли ипак доста патриота који би се одали томе позиву, кад би им објаснили шта њима поверава Држава и Влада. Немојте слати друге људе до оне који познају историју Македоније и не презиру Македонце, већ их разумеју. Другим речима, изберите учитеље од Срба из Србије, Босне и Херцеговине и тд., који су се већ борили пре рата за народну ствар. Немојте слати Хрвата, Словенце или Далматинце, који не познају Македонце макар и сада и који би сматрали свој одлазак у

⁷⁶ Поред другог дела пасуса стављен је велики узвичник.

⁷⁷ Македонска „пробугарска“ емиграција била је нарочито утицајна у Канади, Швајцарској и Аустрији.

Македонију као прогонство, падање у немилост. Ја сматрам да је, бити данас учитељ у Македонији, једна велика и патриотска мисија. Учините да они који иду у Македонију разумеју ово.⁷⁸

Још једна напомена. У Македонији има још страних школа /американских/. Али оне не служе ни зашта, јер деца науче да брбљају мало енглески али не српски. Народно васпитање није могуће у тим школама и настава у опште је рђава.⁷⁹

Ово потсећа још на турско време и мисије које су ишле по колонијама, помоћу којих су велике државе добијале утицај на штету других. Ове школе нису достојне велике српске земље, такве какве су произишле из рата. Још више, сетите се улоге коју је играла Америка спрам Бугара! Сетите се такође намера велико-бугарских ових школа пре рата. Затворите их!

МАКЕДОНСКИ НАРОД

Увек сам тврдио, а моје последње путовање ми је дало још доказа, да Македонац нема осећања што се тиче народности.⁸⁰ Имао је различите господаре, био је стално у страху од Турака, од комита и арнаутских пљачкаша. разуме се да међу Македонцима има правих Срба по осећању, као што има и Бугара. Већина пак жели само једну ствар: бити миран и моћи живети и радити на миран начин. Држава која би им дала жељени мир, добила би ове Македонце у року од 10 година. Ризоф, пропагандиста и комита-дипломата бугарски, који је ово врло добро увидео у 1915., изјавио је да је апсолутно потребно да се Македонија исчупа из руку Срба, јер ће Македонија постати потпуно српска у року од 10 година. О томе треба водити рачуна, ако хоће да се има пред очима менталитет Македонаца.

Журим да објасним да овако стање ствари није тако узнемирујуће. Нећу да тврдим и да претендујем на то да имају симпатија за Бугаре. Напротив. Побугарених или бугарофила има у великом броју али се не

⁷⁸ „Казненим премештајима“ Министарство просвете је на југ доводило учитеље из Србије, Црне Горе, Босне и Војводине. Млади учитељи који нису имали протекцију упућивани су у „југословенски Сибир“, како су ови крајеви често називани и у парламенту. У етничком погледу приметна је апсолутна доминација Срба, премда је регистровано и 204 наставника турске народности и 130 албанских учитеља (V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, 317–318).

⁷⁹ Преко целог овог пасуса стављен је велики знак питања.

⁸⁰ Становништво се углавном идентификовало са црквом, селом и породицом, а за националним одређењем је посезало тек под притиском националистичког образовања, пропаганде или деловања терористичких група.

треба томе чудити кад се има на уму огроман труд Бугара за пропаганду у Македонији, коју врши толико година. Шта више, велики број Македонаца из Штипа, Ресна, Охрида, Велеса, итд., имају блиске рођаке често на врло великим положајима. Тако на пр. Радев, Липчев, Тувегџијев су из Ресна. Зар је чудновато што су њихови блиски рођаци, који живе у Ресну, бугарофили. Браћа и синовци Лапчева, н. пр. у сталној су вези помоћу писама са својим рођаком, откуда према томе могу бити српске патриоте. Сви из Бугарске знају пак добро да умноже своје везе са рођацима. Ту скоро брат Радева, дошао је из Бугарске у Ресан, оженио се са једном девојком и вратио се у Бугарску.

Као што сам већ нагласио, мештани у Штипу врше своја поравнања у бугарском левовима. Да ли је то из чисте симпатије за земљу? Код појединаца, на које је бугарска школа утицала, јесте вероватно. Многи други, већина, то из опортуности. Македонац је неповерљив зато што је плаћен. Јуче му је био господар Бугарин, а данас му кажу да је Србин. Често је мењао господаре, да сам себи каже да сутра може опет да се врати Бугарин, који не престаје да, помоћу писама и других начина, прети. Дакле они се боје да им Бугари што не пребаце, јер ће иначе скупо платити све. Дакле, Македонац се држи резервисано. Покорава се наредбама српских власти, али чини кад год може уступак Бугарима. Не треба их због тога мрзети. То је духовно стање људи који су много патили.⁸¹

Не верујем да данашње генерације могу што учинити да се ово стање промени, али овај данашњи менталитет треба да се промени, исчезнуће сигурно код њихове деце, само Држава да се бар мало заинтересује. Држава, и патриоте из Македоније којих срећом има много, треба да даду деци народне знаке. Школа, војска, патриотска друштва треба да раде у овом правцу. Хоћу да кажем да је до сада врло мало, да не кажем ништа, рађено у овоме правцу. Сем Штипа, где је храбри пуковник Ранковић, ватрени патриота, основао соколско друштво, у осталим местима које сам обишао не постоји ништа у овоме смислу. Српске патриоте жале ово, али правдају своју неактивност тиме што нема учитеља гимнастике, музике итд. То су они који, уз припомоћ државе, треба да организују соколска и певачка друштва, клубове са конференцијама са илустрацијама, сва просветилишта, итд., оно где омладина учи да воли своју историју, своје хероје, који су пали за слободу отаџбине, оно где учи и своје грађанске

⁸¹ Њихова способност „стрпљиве патње“, помешана са пригушеном осећајношћу и „обузданом жаром“ препознатљива је и у поезији Коче Рацина (I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1988, 288).

дужности. Настаните да се оснивају овака друштва и не заборавите да човек, који је у својој младости носио народно одело и на своме срцу народне боје, је упоран и неодољив страној пропаганди, пропаганди непријатеља своје земље.

Велико је поље за рад на дефинитивном национализирању Македоније. Међутим, као што сам већ нагласио, садање стање што се тога тиче није за плашење. Македонац није револуционаран већ мирољубив. Они пак који су побугарени задовољни су да живе у миру и не желе нипошто да разни елементи, који долазе са стране, помућују исти. У Скопљу, н. пр. 80% од становника бугарске народности је задовољно са данашњим режимом а овај проценат представља 40% становника. Када нема опасности они се управљају по наредбама револуционарних организација из Скопља. Тако су они гласали за комунисте.⁸² Ипак њихова деца иду у српске школе. 10% бугарске народности већ је посрбљено или су у току да буду. 10% остају упорни и прете новим бугарским нападом. То су нарочито жене. У Штипу, Ресну и Велесу сразмера побугарених је иста као у Скопљу, у другим крајевима као у Битољу н. пр. много је слабија. Ови људи су много патили од Бугара за време окупације.

Бугари се навикавају, постаје им обично, често се мире с идејом да ће земља у будуће остати српска. Н. пр. прошле године шеталиште у Охриду било је посећивано само од Срба официра и чиновника, док се становништво бугарске народности могло на прсте избројати. Ове године на против становници излазе на исто и мешају се са чиновницима и Србима. У Ресну резултат две прве регрутације био је ужасан. Многи су у Америку да би избегли бојну обавезу. Ове су се године готово сви пријавили, изузев двојице – тројице. У опште узевши резултат регрутовања ове године био је врло добар, није било оних који се нису пријавили.

У кратко: данашња генерација побугарених чуваће, изузев малог изузетка, своје симпатије. Али ће ипак остати мирна. Да би их покренули, требало би да изврше Бугари опет успешан и победоносан напад. Њихова деца могу и треба да постану добри Срби.

Још једна примедба. Ако је паметно и резонски да се у данашњим приликама не напада део становништва, који има симпатије за Бугаре,

⁸² Политички врхунац деловања комуниста за њихове легалне фазе (1919–1921) досегнут је на општинским изборима и на изборима за Уставотворну скупштину када су освојили 12% гласова: биланс од 15 мандата у Македонији и 3 на Косову и у Санцаку показује незадовољство становништва југа постојећим стањем и његову наду да ће посредством комуниста, сходно њиховим предизборним обећањима, остварити аутономију у оквиру замишљене балканске федерације.

ипак не треба претеривати у благости, јер то са стране посматрано изгледа као слабост. Н. пр. Именовани Цепушев, творац покоља за време рата 42 болесних српских војника, жена и деце у Радовишту 1915.⁸³ Заробљен од Енглеза за време победоносне офанзиве у 1918 био је редовно суђен од стране српских судова и осуђен на смрт. Ова осуда је замењена робијом на захтев Енглеске Владе. Помиловање, Цепушева је од 12 – XII – 920 No 49188 Министарства Правде. Ја лично познајем врло добро случај Цепушева из мојих података за ратне кривце. Енглези су у великој заблуди, као што сам им већ казао у првом одговору на њихово тражење, одговор који је тражило Министарство Спољних послова. Попустило се Енглезима. То је била велика грешка. Јер патриоте из Штипа, као и многобројни Македонци, који су страховито патили за грехе Бугара, мисле да их држава неће да заштити а бугарофили сматрају ову милост као слабост, која их куражи да се противе властима. Исти је случај с тиме осуде на смрт у округу штипском, које нису одобрене од Министарства правде.

Исто тако требало би бити обазривији с одобрењима за повратак пређашњим становницима Македоније који су били у служби непријатељу. О томе ћу говорити у идућем параграфу.

БУГАРСКА ПРОПАГАНДА.

Бугарска пропаганда је активна у Македонији. Шири се на два начина: ширењем комитских банди или усамљених комита да би преокренули становништво у Бугаре убеђењем или претњом или помоћу писама и гласоноша.⁸⁴

Посматрајмо прву методу бугарске пропаганде у земљи и покушајмо да представимо слику активности комита у последње време:

Околина Велеса: сусрет жандармерије са бугарским комитама у Дуфулину /Овче Поље/.

За време избора посланика за Скупштину, бугарске комите, претњом и убеђењем, јако су пропагирале за комунисте.

⁸³ Није јасно да ли се поменути злочин бугарске војске догодио након тзв. Валандовског покоља над српским рањеницима и цивилима почетком априла 1915. или му је претходио.

⁸⁴ Македонским срезовима крстарило је више десетина бугарских војвода који су се крили по манастирима и планинама, одвраћајући регруте од служења у војсци Краљевине СХС, убијајући граничаре, колонисте итд. О слободи њиховог кретања сведочи податак да су имали развијену обавештајну мрежу („разумителни одсеци“) чији су се подаци сливали у њихову штипску централу, а потом преко курира били преносени у Бугарску.

Кавадарски крај: Близу Струмице убијен је од стране бугарских комита младић Каратанеф са својом сестром. Једна трећа личност је такође убијена близу Струмице. У Јениккеју и Смолару је зборно место бугарских комита. Крију се у Беласици и силазе према Градецу. По гребену Беласице прелазе у Костурно и силазе према Градецу да би прешли Вардар. Између 105 и 113 км. може Вардар да се прегази. Обично прелазе код станице Св. Ђорђе и Криволака. У околини Беласице комите су опљачкале и покрале доста стоке.

У 1913., када су Грци заузели Кукуш, 987 породица од 4267 душа пребегле су Бугарима у Струмицу. 1918 мислећи да ће Струмица припасти Грцима, тражили су да се врате у Кукуш. Ово им је одобрено. Затим су се поуздано известили да ће Струмица припасти Србији и послали депутацију у Београд да моле да им се одобри останак у Струмици, што је такође било одобрено. За време избора радикали и демократе су развили велику агитацију међу њима, али су их поменуте избеглице превариле и гласале за комунисте по наређењу из Софије. Шефови банди комитских воде готово сви порекло из ових породица. Требало би хитно вратити их у Кукуш у Грчку, а заменити их Црногорцима или Србима из Лике.⁸⁵

Околина Ђевђелије: Банда војводе Стојча крије се у планинама Сермелину и Коњску. У њој су сем шефа и два рођака његова Мишко и Петар и још 6 људи. Поменута банда је одвела са собом и неколико таоца између овчара, грчких поданика да бих их уценила. Чобани снабдевају комите и врше помоћу њих контрабанду. Требало би удаљити ове чобане грчке најмање 10 км. од границе а не само 2 км. колико је било одлучено од стране Министарства Унутрашњих Дела и Шума у Рудника.

21 јула три жандарма и неки сељаци убили су једног од тројице бугарских војвода који су долазили из Албаније. Један од те тројице био је Риста Симеоновић.

Околина Прилепа: У септембру 1920 дошао је Јован Ђурлуков, синовац чувеног Милана Ђурлукова, војводе из банде „Вардарска Куга“ у Прилеп и бавио се 15 дана. Доцније је убијен од једне патроле у селу Обрјани, срез крушевски. Циљ његовог доласка био је пропагирање комунизма. Ђурлуков је требао прећи у Србију са 6 другова комита у

⁸⁵ На место бугарског становништва требало је „пресадити питом и прилагодан српски елемент“, при чему је поменуто неколико пожељних подручја за регрутовање будућих колониста: „из Бачке, Баната, Срема, Барање, нарочито Америке – северне и јужне, Далмације, БиХ, Хрватске и Славоније, нарочито из Лике, па и из Истре и Крањске“ (Ђ. Крстић, *Колонизација у Јужној Србији*, Сарајево, 1928, 19–20).

августу. Састанак је требао бити у Ћустендилу. Ђурлуков се задржао у Софији а његових 6 комита дошли су у Србију без њега. У једној борби, један од те шесторице је био убијен, као и један жандарм.

Са Ђурлуковом су били Стеван Питев–Гулев из Крушева и Јордан Марулец из Прилепа. Сада су обојица у затвору у Прилепу, где су изјавили да је бугарска влада у вези с комитама и она их шаље у Србију. Бугарска влада ставила је на расположење комитама један магацин муниције, а међународној комисији је изјавила да је исти био опљачкан од лопова.

У последње време се говори да ће комите доћи у Прилеп и околину, али до сада није ниједан ухваћен.

Околина Ресна: Једна банда бугарских комита која је дошла из Грчке, командована од стране Илије Костурчи, извршила је један напад. Међу њима се налази и један из околине Никола Јефтимовић или Јефтимов.

Комитске банде су биле активне нарочито за време избора да би народ гласао за комунисте, непријатеље државе. Садања тактика Бугара види се врло добро: покушати да се разори држава дајући с поља помоћ унутрашњим непријатељима. Сем ове активности, о којој ћу говорити у одвојеном параграфу, и која се манифестовала у свима деловима Македоније, остали поступци бугарских комита нису тако важни. У сваком случају нису опасни. Потребна је добра полицијска организација и расељавање бугарских избеглица из Струмице и њима био би крај.

Пропаганда бугарска помоћу кореспонденције, курира, помоћу сродника и агената бугарских који су постали поданици С.Х.С., пропаганда индиректна која је много опаснија. Поменута пропаганда је врло много раширена, и ако неки далековидни виши чиновници, гледају да је спрече. Већ сам говорио о рођацима Бугарима, који поучавају своје породице. Таквих сродника, врло блиских, има у читавој Македонији а специјално у околини Штипа, Велеса, Ресна, Охрида, Кавадара и Скопља. Измена кореспонденције која је врло велика испада испод сваке контроле, пошто нема цензуре. Један од виђених грађана из Штипа, с ким сам разговарао, има два сина чиновника у Бугарској. Има такође људи који се враћају из Бугарске. Дозвољавају им слободно да се врате. Ови се људи сигурно не диве Србији! У Штипу сам такође срео поп Николу Коцића, раније Коцева, који се пре неколико дана вратио у Штип. Овај човек, снабдевен пасошем посланства С.Х.С. у Софији, био је бугарски поп и као такав био је у војсци Фердинанда Кобурга. Ако сам лепо обавештен овај ће човек добити парохију у Штипу. Може ли се мислити да ће овај човек проповедати љубав према српској земљи. Ја верујем да ће он бити

стуб пропаганде за Велику Бугарску.⁸⁶ Ја сам мишљења да би требало забранити Македонцима, који су били бугарски чиновници или официри, повратак за 10 година. За остале пак требало би за сваког појединца испитати случај и тек по уверењу да неће ништа предузимати против државе, дозволити им улаз у земљу. Нарочито се треба чувати интервенције политичких људи који с најбољим намерама, препоручују често људе, које не познају, само да би учинили услугу неком свом политичком пријатељу.

Бугари врше пропаганду врло вешто. Циљ им је увек да стекну Бугарској хегемонију на Балкану. Намере се мењају према приликама: кад се Бугарска осећа врло јака она тражи бугарску Македонију, кад пак није сигурна у своју снагу, тражи аутономију Македоније. Најзад, кад се осећа потпуно слаба, онда жели Велику Југославију с Бугарском, као н. пр. сада. Пропагандисти рачунају да Бугарска, са елементима незадовољним краљевином, буде у томе случају довољно јака да прво изврши анексију Македоније па затим да стане на чело конфедерације. Данас пледирају за Велику Југославију са Бугарском не само у иностранству већ и у Македонији. По моме мишљењу, ова пропаганда која се врши у Охриду, Ресну и другим местима је врло опасна по државу. Треба реагирати помоћу патриотске пропаганде и објашњења.

БУГАРСКИ УТИЦАЈ И ПОСЛЕДЊИ ИЗБОРИ.

Утицај бугарски на последње изборе за Скупштину је неоспоран. Циљ Бугара је јасан: разорити утицај српски у Краљевини дезорганизујући Владу. У свима крајевима, куда сам прошао, одговор виђенијих грађана је исти: комунисте су вршиле пропаганду за свој рачун говорећи да више неће да плаћају порезу и служити војску, ако гласају за комунисте.⁸⁷ Човек који познаје македонског сељака, створење просто које је увек било

⁸⁶ Није изненађујуће да је баш у Штипу септембра 1923. на иницијативу великог жупана Брегалничке области основано Удружење против бугарских бандита, чији је циљ био да сузбија герилску акцију источно од Вардара и „подиже националну и културну свест“. Из страха да им радње не буду затворене, привредници брегалничке области ступали су у Удружење и плаћали чланарину. Ипак, читав пројекат сведен је на једну канцеларију у којој су полицијски агенти окупљали потказиваче, саслушавали, уцењивали и тукли сумњиве грађане, али и организовали рације по Штипу и околини (више о томе: V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, 194).

⁸⁷ Јака комунистичка пропаганда у Македонији и на Косову имала је упориште у великој незапослености, општој беди и правној анархији; спроводили су је обично печалбари-повратници оснивајући социјалистичке клубове чак и по школама.

угњетавано вековима, лако ће разумети што су ова обећања успела.⁸⁸ Македонци су у маси гласали за комунисте, надајући се даће за њих настати нова ера живота. Тако н.пр. сељаци из околине Прилепа, сутрадан по избору, дошли су у варош да траже „комунистичке магацине“, које су им обећавали агитатори. Били су поражени кад их нису нашли.

Који су били ти агитатори? Прво неколико људи из Србије, често студенти који нису били у рату, а које је српска држава издржавала на страни. Ето како се ови забушанти, који су за презирање, одужују држави и онима који су дали своје животе да би се они могли школовати и бити слободни. У срезу Ресна посланик Ђунић је агитовао, клеветавши се „на хлебу и соли“ да ће комунисти чинити много више добра сељацима него други. Тако 80% бирача из среза гласало је за комунисте.

Ипак је сигурно да агитатори из Србије, међу којима је било доста чиновника, не би могли учинити са Македонцима оно што су учинили да није било лажне и дефинитивне помоћи из Софије. Комите, претњом и обећањима и бугарски агенти прерушени у поданике С.Х.С. успели су да преваре становнике. У околини Охрида најватренији пропагатор био је студент технике из Београда Коста Миловски, родом из Ресна. За време рата био је бугарски војник, а његов је брат још и данас у бугарској војсци. Тај Миловски био је државни чиновник у Охриду. После избора отпутовао је у Београд.

Комунисте су такође вршили пропаганду и у чисто српским општинама, знајући добро, да ће ако имају Србе уза себе успех бити осигуран. Тако су у општини Браилово добили 75 гласова.

Становници, чак и Бугари, приморани су да признају утицај бугарски, али се варошани изговарају да су само сељаци гласали за комунисте. Покушавају да набаце кривицу на оне који су дошли из Америке, јер су били социјалисте. Могуће је да су ови људи своје гласове дали за комунисте, али сигурно не из убеђења, јер су они постали „поседници“ новцем који су донели из Америке. Они су вакође⁸⁹ гласали по наређењу из Софије. Комунистичка партија је била састанак непријатеља Краљевине и оних који имају симпатије за Бугаре.⁹⁰

⁸⁸ Ови Рајсови утисци о лакомости и наивности Македонаца нису били у складу с тада доминантним Цвијићевим закључцима о рајетинском менталитету „централног типа“ због кога су тамошњи људи постајали „притуљени, скривени, неповерљиви и подмукли“ (Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије*, 2, Београд 1966, 439–443).

⁸⁹ такође.

⁹⁰ Ово је у великој мери тачно јер су пропагандисти ВМРО током избора за Уставотворну скупштину и општинских избора 1920. наговарали македонске сељаке да гласају за комунистичке листе како би Македонија стекла аутономију (V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, 171–172).

Имам утисак сада да су ови људи увидели да су погрешили и верујем да ће резултат идућих избора бити свакако други. Али не треба веровати, ако друге партије добију већину на идућим изборима у Македонији да ће све бити после у најбољем реду и бити миран с те стране. Многи ће дати свој глас за умерене странке не из искрености већ, сасвим просто, из опрезности.

Додаћу још да је моје лично убеђење да Бугари и турски националисти раде заједно у борби против Србије. Прошле године, кад сам био у Тракији, где ме је позвала Веницелосова влада, скупио сам врло важне податке о овом заједничком раду, доказе сам хтео доставити Министарству Спољних Послова, али се Министарство није интересовало о томе. Можда би било згодно простудирати ово питање из основа и ја сам готов да изнесем цео материјал по овој ствари.

МУСЛИМАНСКО СТАНОВНИШТВО.

Муслиманско становништво у крајевима које сам обишао дели се на два дела: Турке и Арнауте.⁹¹ У околини Битоља н. пр. има готово само Турака. У околини Тетова, Гостивара, Кичева итд., Турци живе у варошима а Арнаути у селима. Арнаута има чак до Охрида и Скопља. Они који познају добро Македонију праве велику разлику између турских и арнаутских муслимана. Турци су мање предузимљиви, префињенији и мирнији. Арбанаси су дивљачнији. Код њих постоји још крвна освета и не могу да разумеју зашто се држава меша у њихове унутрашње ствари. Хтели би да их сами уреде. Сасвим су непокорни према новим правилима и модерним законима, претпостављају да живе онако како су до сада живели. Становништво муслиманско је многобројно; у Тетову су Муслимани више од половине целокупног становништва у Скопљу 40% итд.

Турци. Узевши у опште данашња генерација Турака, или бар они који имају земљу, не заборављају свој негдашњи сјај. Они ће постепено сви емигрирати, врло мали део од оних који имају земљу или сељака остаће. Да нема сада рата у Малој Азији они би већ отишли у великом броју.⁹² Џемијет,⁹³ покушава да обустави исељавање и чак да врати оне који су већ

⁹¹ О сложенијој етничкој структури муслимана у Македонији: М. С. Филиповић, „Бошњаци у околини Скопља“, *Преглед*, VII, св. 94–95 (Сарајево 1931) 263–265.

⁹² У питању је био Грчко-турски рат или тзв. рат у Малој Азији (1919–1922).

⁹³ Џемијет (тур. Cemiyet – дружба, скуп) била је политичка организација муслимана „Јужне Србије“ која је 1919–1925. играла значајну улогу кокетирајући с радикалима. Ова турско-албанска странка имала је за циљ „одбрану економских интереса својих водећих чланова“.

отишли. Због тога Џемијат, који је у вези с Кемалом, објављује велике победе националиста. Ево мишљења свију добрих познавалаца македонског становништва. Ја ћу га изнети. Ставља се питање да ли држава има рачуна да помаже овај исход. Ја лично познајем доста добро Македонију и Тракију где сам дошао у додир с доста Турака. Мој је утисак увек био да турски сељак – не младо турчин⁹⁴ – ако није фанатик врло добар елемент. Велики сопственик турски, поседник чифлука, не остаје радо на земљи која није својина његовог султана. Он одлази у Цариград или Малу Азију, остављајући свога повереника на имању да прикупља приход. Овај није много интересантан, али сељак-поседник јесте. По моме мишљењу вредно би било задобити сељака за нови режим, јер он пре[д]ставља елемент реда. Њихова деца и унуци биће добри Срби.

Говорио сам о раду Џемијата. Поменути организација ужива рђав глас код Хришћана. Представљају као да је то чиста верска организација док је на против много више политичка него верска. Оптужују је да отворено провоцира и штити све рђаве утицаје, да је у вези с Кемалом, Бугарима и албанским бејовима. Ја лично не могу ништа да кажем по овом питању, пошто га не познајем добро. Међутим, знајући из мојих истрага у Тракији и другим местима, турска национална пропаганда постоји у Македонији и врло је вероватно да су ове оптужбе истините.

У ствари Турци се сада налазе у истом положају у коме су били стари Срби за време турске владавине, с једном великом разликом, што су Срби били под јармом туђина у својој рођеној земљи, док се Турци налазе у земљи која није њихова већ коју су освојили њихови претци пре неколико стотина година. Разуме се да се не може пребацити Турцима што су патриоте. Било би паметно да се с њима поступа енергично и без слабости, тако да би деца Турака који би остали, постали одлични Срби. Да би се успело треба имати такта, много такта и јако сталности. Сетимо се муслиманских трупа из Алжира и Туниса које су биле најлојалније и најхрабрије у Француској.

У кратко: Турци су мирни. Само у околини Кавадара причали су ми да се бејови лаћају оружја да би узели жетву од фермера⁹⁵.

Албанци. Као што сам напоменуо, Арнаути имају сасвим друкчији карактер него Турци. Много су немирнији и дивљи. Осетљиви су кад се добро поступа са њима. Цене поверење. Овим се користило више окружних начелника са албанске границе, наоружавајући Арнауте да се

⁹⁴ Мисли се на политичко опредељење у духу младотурске револуције.

⁹⁵ пољопривредника.

боре против качака. Тако срески начелник у Кичеву наоружао је 30 Арнаута, пут од Скопља до Тетова чувају наоружани Арнаути. Ови наоружани Арнаути водили су више пута борбу са качацима.⁹⁶

Неоспорно је да Арнаути из Македоније стоје у вези с онима из Албаније и да од њих примају наредбе. Тако су доста Арнаута из Охрида под утицајем Ахмед беј Мате. Шефови албанског покрета изгледа да су Мурат Каљош и Диша Хоџа. Несумњиво је да је ту умешана и тиранска влада. Сада је у интересу владе када се дискутује у Врховном Савету, који је потпуно некомпетентан у овом питању, границе Албаније, да буде што више инцидента да би се од Србије отргло што више земље за Албанију.⁹⁷ Помоћу пропаганде, коју су Албанци врло добро организовали у савезничким земљама и Швајцарској, лако претставља арнаутске упаде на српску територију као побуну становника против „њихових угњетача“. Албански агитатори налазе врло лако људе у Албанији за прелаз у Македонију ради пљачке. Упади из Албаније служе за две ствари: за политичку циљ и обогаћење помоћу пљачке. Бандама које долазе из Албаније, често се придружују поједини Арнаути из Македоније, што помаже пропаганди да тврди да су ови упади локалне побуне.

Македонци оптужују „Демијат“ да стоји у вези с албанском бандама, из разлога које сам објаснио раније, ја верујем у ово. Убеђен сам пак да турски и албански националисти раде заједнички. Доказ сам додао прошле године у Тракији када сам додао предлоге Тајар паше бугарској влади. Доиста, тачка 3. поменутих предлога гласи:

„У првом случају, т. ј. ако Влада не буде потписала уговор, он /Тајар/ напашће грчку окупациону војску, ако победи продужите борбу према западном делу Тракије. У томе случају тражи присаједињење западне Тракије Турској, док ће Бугарска добити Серез, Драм, Кавају и Македонију. Учиниће све могуће, дејствујући на Арнауте да би се ови придружили бугарским снагама које буду оперисале у Македонији. За ово условљава да Марица буде неутрализована.“

У времену ове авантуре Тајар паше у Једрену почео је напад Арнаута на Македонију! То сигурно није била случајност.

Поред овог документа, ево још једног доказа заједничког бугарско-албанског рада, то је што се комитски војвода и агитатор бугарски Илија Костујца на крају 1919 настанио близу Корче, на албанској територији.

⁹⁶ У периоду 1919–20. југословенска држава је преко команди дивизијских области издвајала значајна средства за издржавање пограничних чета „организованих Арнаута“.

⁹⁷ Југословенско-албанска граница је повучена на основу Лондонског протокола (1915) и одлуке Конференције амбасадора која је новембра 1921. у Паризу потврдила стару трасу границе, дефинисану Флорентинским протоколом из 1913. године.

Исто тако се је показао утицај албански за време избора. Истоветно као и Бугари, с којима су били, с којима су сигурно и сада у сагласности, албански агитатори су упутили албанско становништво Македоније да гласа за комунисте. У срезу доњо-полошком, било је 400 гласова за комунисте које су дали Арнаути.

У кратко, Арнаути из Македоније су под врло великим страним утицајем, који има за циљ да их одврати од Србије и да Србији створи веће тешкоће за њен опстанак у тим крајевима. Поменути утицај долази из Албаније, од турских националиста, којима се придружују и поједини бегови из Македоније а који нису лојални, и вероватно Бугари. Има такође и талијанског утицаја.

Изнећу кратак преглед албанских последњих упада у крајеве које сам обишао.

Струшки срез: 14. августа 1921., упала је једна банда од 15 људи, који су опљачкали 7 коња и оваца. Нападнути од жандарма, Арнаути су ранили два војника. Одузето им је 200 комада оваца.

Кичевски срез: 16. августа 1921., једна банда Арнаута хтела је проћи кроз срез. Заробила је два трговца једног из Скопља, другог из Велеса. Наоружани мештани /има их око 50 које је наоружао срески начелник да би вршили потеру против качака/⁹⁸ напали су поменуте Арнауте и ослободили оба трговца. Двојица од мештана су погинули. Вођа банде био је Сејадин Селман из среза кичевског. Дружина је била састављена од 11 људи. Трговци су били заробљени у околини Прилепа, зликовци су им тражили прво 500 па затим 1000 турских лира да их ослободе.

Поречки срез: било је неколико борби с горе поменутом бандом. 18. августа т. г. Арнаути су узели једном човеку из Тамишта 7000 динара. Ова банда има Манлихерове и турске пушке. Неки пак имају муницију и пушке талијанске.

Галичнички срез: Арнаути су упали прошле године једном богатом сељаку двоје деце и тражили откуп. Сељак није дао пошто је сматрао да је сувише велики: 600 турских лира, 30 пари одела, хлеба и 12 ока дувана. Каљош је био на челу банде. Тако су деца остала у рукама Арнаута. Ови су долазили 4. јуна поново да траже откуп за децу, полиција извештава о овоме, није била у могућности да ухвати.

⁹⁸ Министарство унутрашњих дела Краљевине СХС основало је августа 1920. при сваком округу по један одред састављен од педесет „оданих грађана, као привремених жандарма за гоњење качака и комита“ – тзв. окружничке потере, које су издржавали сами мештани (V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, 105).

Тетовски округ: ове године било 5–6 упада качака. Прошле године су опљачкали више од 20.000 оваца. Ове године организована жандармерија спречавала им је упаде. Четири пута су опљачкали стоку и четири пута су им жандарми отимали натраг. Али су ипак успели да дођу и убију у јулу ове године шефа станице у Тетову, 4 км. далеко од вароши.

Има дакле упада арнаутских банди, које су потпомогнуте арнаутским живљем из Македоније са албанске границе. Треба напоменути да их је увек било. Арнаути нису никада мировали за време Турака, влада из Цариграда имала је неколико пута озбиљне муке с њима. Потсећам само на случај у Скопљу. Било би заиста врло чудновато да су, заузимањем Македоније од стране Срба, ови упади одједном престали. Пошто питање албанске границе још није решено, то Арнаути имају интереса да изазивају неред на српској територији, само што су упади и нереди од мале вредности.

Као што сам напоменуо, циљ упада је двојак: политички и пљачка. Зиму проводе банде у Албанији. Један део арнаутског становништва и поједини бегови, који добијају наредбе из Цариграда и Тиране, штите их. Ни турски живаљ није непријатељски расположен према њима. Ово би се све брзо изменило, кад би питање границе према Албанији било дефинитивно решено и кад би Влада показала довољно енергије за одржавање реда. Тако су у срезу качаничком, само Арнаути ти који праве нереди. У последње време су се умирили јер се снажно изашло на сусрет. Свуда влада ред, начелник је поделио оружје арнаутском становништву. Они сада одржавају ред и гоне качаке. Већ три месеца није извршен ни један злочин у Качанику.⁹⁹

Хришћанско становништво округа тетовског јако је узнемирено због упада Арнаута. Оно преувеличава опасност Нервоза је обузела чак и поједине чиновнике, нарочито од убиства шефа станице у Тетову. Верују да су качаци нарочито послати да убијају чиновнике. Овако стање је разумљиво али мислим да је неоправдано. Арнаутске банде нису тако храбре. Ако је човек енергичан и брани се они не нападају дуго.

И ако не верујем у стварну опасност, ипак мислим да је време да се једном спрече ови упади и умири становништво.

Према овоме што сам видео и чуо, арнаутске банде ће престати са својим упадима, ако се предузму следеће мере:

⁹⁹ Осим акција разоружавања немирних села и ангажовања „организованих Арнаута“ за одржавање реда, из команде Треће армијске области стизали су 1920. савети за заваду албанских племена (Isto, 186–189).

1/ Инсистирати код савезника да се што пре одреди српско-албанска граница;

2/ Учинити одговорном тиранску владу за упаде арнаута;

3/ Снабдети и везати телефоном све жандармеријске станице, јер за сада нису све у вези међу собом а само неколико су од њих везане за среска места. Тако би лако и брзо могле да се извезе станице о пролазу банди.

4/ Учинити одговорним за штете, које причине банде поједина арнаутска села и турске бегове. Кад би ови морали да плаћају штете причињене од њихових пријатеља из Албаније, не би им помагали да пљачкају.

Шта више, треба повратити поверење хришћанском становништву у крајевима који су изложени нападима арнаутских банди, као у Тетову итд. Влада треба то да покаже подизањем школа, прављењем путева итд. На овај начин би се показало становништву да нису усамљени и заборављени, тиме би се повратила вера становништву, која је тако потребна за развијање државе. Нервозност, или рећи праву реч страх исчезао би и уступио би место поверењу, које би учинили тако много добра целој српској земљи.

Рад државни[x] треба да обухвати и енергичну и ефикасну пропаганду за „национализирање“ арнаутског становништва, а ако се може, и турског. Речју, народним конференцијама, нарочито помоћу слика-пројекција, давањем обилатих помоћи патриотском друштвима, грађанским васпитањем, приватном иницијативом, организовањем старих бораца у варошима, утврдила би се и одржала национална свест. Школа би допунила, са изабраним учитељима и професорима, остало.

Арнаути немају школа на своме језику. Сада траже школе на турском језику. Могу им се дати с тим да уче и српски језик, поставити учитеље муслимане, српске народности.¹⁰⁰

Македонски Арнаутин неће напустити земљу. Његово асимиловање неће бити тешко, јер су многи Арнаути по пореклу Срби. У околини Тетова има доста чисто арнаутских села, која имају још старе цркве и хришћанска гробља.

У целој Македонији колонизирање чисто српским живљем играће врло велику улогу у дефинитивном национализовању Македонаца, па били они Бугараша, Турци или Арнаути. У даљини од 50 км са обе стране Вардара требало би населити Србима православне вере. У почетку би требало поставити Црногорце и наоружати их. Истина не би радили

¹⁰⁰ У албанским срединама организована је настава на турском и српскохрватском језику.

ништа, али би били отпорни.¹⁰¹ Одржали би се и створили би језгро нових села одакле би се ширио српски дух. Срби из Босне, Херцеговине, Баната, који би се доцније населили, обрађивали би земљу. У Струмици би требало на место избеглица из Кукуша довести Црногорце, Србе из Босне и Херцеговине, Лике и других крајева.¹⁰²

С друге пак стране требало би спречити исељавање Македонаца, који нису Турци и Арнаути. Емиграција је знатна, нарочито из Охрида и околине. Емигранти иду често у Бугарску и Америку. Емигрирање само помаже страну пропаганду. Треба задржати ове људе дајући им рада и могућности да зараде, посао би се нашао лако кад би се почела експлоатисати земаљска богатства.

ВРЛО МАЛИ КРИМИНАЛИТЕТ МАКЕДОНАЦА.

Увек сам подржавао да су Македонци добри. На сваки начин, да имају и своје мане, као и сви други, али је то нарочито због несрећне прошлости. За време мога путовања, потврдило се моје повољно мишљење, које сам имао о Македонцима, прегледањем криминалне статистике појединих округа. Криминалитет је барометар земље. Најбољи народ је увек онај где је криминалитет најмањи. Дакле, према статистици Македоније констатује се да је криминалитет релативно мали. Н.пр. у јулу у целом охридском округу било је 2 убиства /освета/ и 2–3 крађе.

У битолском округу статистика у јулу је следећа:

трговина с непријатељем	1		
повреда јавног поретка	2	разбојништво	4
противстајање власти	2	злонамерна паљевина	5
увреда Величанства	1	насилна крађа	5
убиство с предумишљајем	4	проста крађа	8
убиство без предумишљаја	1	превара	5
покушај убиства	2	повреда својине	3
тешка телесна повреда		1 мали преступи	128

свега 172

¹⁰¹ Наоружани Црногорци у Метохији били су у „крвној завади“ с Албанцима јер су им пљачкали стоку, па се могло чути како „Арнаути“ нису предавали оружје управо из тог разлога.

¹⁰² За разлику од Рајса, Ђорђо Крстић је сматрао да су Врањанци и Пироћанци били најподеснији за „асимилацију Македонаца“ (Ђ. Крстић, *нав. дело*, 74, 84)

За један тако велики округ и велику варош као што је Битољ, цифра злочина и престопа је врло мала, нарочито кад се има на уму да се налазимо у периоду после рата, када су се злочини толико умножили. Криминална статистика показује да је карактер Македонаца врло добар и да се с те стране може бити миран. Становништво је мирно и поштује законе.¹⁰³

ЧИНОВНИШТВО.

За време мога путовања долазио сам у додир с извесним бројем окружних начелника. У опште сам добио утисак да поменути чиновници разумеју добро свој задатак.¹⁰⁴ Неки пак, као начелник окружни из Битоља изгледа да су одлични чиновници врло вешти, који воде ствари са способношћу и тактом. Такође је врло добар утисак учинио на мене окружни начелник из Охрида, то је врло озбиљан човек који истински воли народ којим управља, а то је велика особина за високог чиновника који управља народом у Македонији. Чиновник кога не интересује народ којим управља, и који мисли само како ће да добије место у престоници или у коме округу у старим границама Србије, не може бити од користи у Македонији. Чиновници који сматрају шиљање – премештај у Македонију као падање у немилост, штетни су за њу.

Нисам пак имао добар утисак о осталим потчињеним чиновницима с којима сам још дошао у додир. Жалили су ми се на поједине чиновнике и то не само народ већ и њихови претпостављени. Бакшиши раде у многим местима а поједини чиновници злоупотребљавају своје положаје. Један део чиновника нема довољно знања и такта за своје професије. Није корисно да поједини чиновници, како сам ја лично чуо, кфалификују¹⁰⁵ Македонце као Бугаре. Врло често су постављени чиновници, који немају никаквих квалификација за места која заузимају. Ја знам врло добро да нема довољно чиновника и да се је морало узимати и људи који нису способни за поједина места. Та широкогрудост је често и прешла границе и више пута је узиман у обзир „интерес партије“ а не земље. Пречишћавање чиновништва је потребно.

У интересу земље, за коју ће Македонија бити једна од најбољих провинција, потребно је да се тамо шаљу најбољи чиновници. Сваки

¹⁰³ Више о томе: В. Јовановић, „Кривична дела на подручју Апелационог суда у Скопљу и њихово процесуирање 1929–1941“, *Токови историје*, бр. 1 (2015) 71–73.

¹⁰⁴ Закон о чиновницима и осталим државним службеницима грађанског реда донет је тек 1923. године.

¹⁰⁵ квалификују.

чиновник који иде тамо је васпитач македонског народа, чоје национално васпитање није још довршено. Полицијски чиновник има исту улогу као и учитељ. Будућност Македоније зависи од њих! Сваки чиновник који је одређен за те крајеве, треба да сматра своје постављање за част, јер му је тиме стављена у дужност висока патриотска мисија. Нарочито и само треба слати људе који познају историју Македоније и разумеју народ. Не слати Хрвате и Словенце и друге који сматрају Македонију као Сибир или Централну Африку.

Доиста је да задатак чиновника у Македонији није лак а често и врло заморан. Када би корисно служили у Македонији, треба им после дати добра места у престоници или другим варошима. Али их не треба сваког часа премештати.¹⁰⁶ Није ништа штетније за добру полицију, него често мењање чиновника, нарочито ако су ове промене диктоване, као што је то скоро увек, партијским интересима, који немају иначе заједничког полицијом. Ако је један чиновник добар и способан треба га оставити на своме месту. Ове промене, којима цео свет зна порекло не чини ништа до што убијају углед полицији и слабе ауторитет власти код народа.

Још нешто о чиновницима који су родом из Македоније. Сигурно је добро примати Македонце у полицију, али бар за извесно време не треба их слати у места или околину одакле су родом. Тамо познају много света, с којима су интимни и често говоре о службеним стварима са својим пријатељима. Ако су жењени онда је још горе јер жена може бити још индискретнија. Када пак проведу извесно време у другим крајевима, ма било то у Македонији они постају већ другачији и не ризикују се да буду индискретни.¹⁰⁷

ЖАНДАРМЕРИЈА.

Као и свуда у Краљевини полицијску службу врше жандарми.¹⁰⁸ Да ли ова жандармерија има довољно потребних особина да врши дужност, од највеће важности, која јој је поверена и да ли има потребног такта? Ја признајем да је већина прератних жандарма одлична. Такође и међу новима има врло добрих, који обећавају да постану одлични. Али сам

¹⁰⁶ У лето 1923, на скупштинској расправи о Закону о чиновницима, предложено је да се за службовање у „Јужној Србији“ двоструко обрачунавају радни стаж и месечна примања.

¹⁰⁷ Овај Рајсов савет био је потпуно усвојен као принцип који је важио током читавог међуратног периода.

¹⁰⁸ Непосредно по уједињењу, 26. фебруара 1919. године, издата је Уредба о формацији, опреми, надлежностима, дужностима и настави жандармерије на основу које је унификована жандармерија. Тим актом је уједињена бивша српска жандармерија са

институт жандармерије постоји на рђавој основи. Жандарми имају два господара: Министра Војног и Унутрашњих дела. Никада дупла команда није дала добре резултате.¹⁰⁹ Жандарми су пре свега војници, командовани од војника. Дакле, извесно је да војници нису дипломате а бити полицајац потребно је бити и дипломата нарочито у извесним крајевима Македоније. Жандарми нису ни мало полицајци. Као полицајац треба знати бити строг и енергичан, а некад пак благ и помирљив. Врло много жандарма су брутални и сурови и поштују врло мало полицијске чиновнике и сматрају их као вулгарне цивиле. Поједини виши чиновници жалили су ми се много на ово. Дешавало се да жандарми под командом окружног начелника, или среског начелника или писара у потерама на качаке, одбијали да иду даље, после 4 и 5 сати хода, под изговором да су уморни. Пред пак и најнижим потпоручником жандарми се не би усудили да ово ураде.

Жалили си ми се такође на жандарме који излазе из жандармеријске школе. Они мисле да су више од полицајца и губе дисциплину. Напомињем да је потпуно одвајање садање наставе која се даје жандармима од оне која се даје полицајцима сасвим ирационална.¹¹⁰ Жандарми и полиција треба да раде заједнички. Зашто правити ову разлику и метати жандарме у војничке руке?

Ја сам лично, за време мога путовања, увидео да поменуте жалбе нису неосноване. За многе жандарме поштовање вишег полицајца не постоји. Знам врло добро да је много злоупотребљавана жандармерија, пре данашње организација, употребљујући их за кућевне послове. Разуме се да се ово не сме дозволити. Али између овога и немања дисциплине према полицајцима, има велике разлике. Ово што сам видео потпомаже ми у мислима, које сам изложио у пројекту закона који сам Вам поднео: жандарм као чувар границе, полицајац реда у унутрашњости земље.¹¹¹

жандармеријом из покрајина бивше Аустроугарске монархије. Жандармерија је добила војничко устројство, са централом у штабу команде у Београду и шест жандармеријских бригада. Поменута уредба замењена је Законом о жандармерији 18. фебруара 1922. којим су само потврђене њене формацијске карактеристике. Жандармерија је била саставни део војске сталног кадра и задатак јој је био да „бди над јавном безбедношћу, да одржава јавни ред и мир и да обезбеђује извршење закона“. У погледу, команде употребе и стручне наставе била је потчињена министру унутрашњих дела (*Закон о жандармерији и жандармеријском пензионском фонду*, Београд 1922).

¹⁰⁹ Више о томе: В. Јовановић, „Губици југословенске жандармерије у сукобима са качацима и комитама 1918–1934“, *Токови историје*, бр. 1–2 (2007) 9–19.

¹¹⁰ ирационално

¹¹¹ Ови Рајсови предлози нису ушли у Закон о жандармерији из 1922. За чување границе била је надлежна Гранична трупа, иначе саставни део мирнодопске формације војске,

Што се тиче броја жандарма, констатовано сам да их у извесним окрузима нема у довољном броју. Тако у целом округу Кавадара, који је врло важан јер се граничи са Бугарском и Грчком, има само 260 жандарма. У планини у околини Ђевђелије, која је пуна војних бегунаца с грчке територије, има само 5.¹¹²

Жандармеријске станице, нарочито у крајевима који су изложени нападима качака и комита, треба да буду везане телефоном. Оне нису везане. Тако у округу тетовском има 30 жандармеријских станица, 12 су везане телефоном са окружним местом, али не међу собом. 18 немају никако телефон. Материјал је делом спремљен али инсталација није извршена. У срезу велешком од 7 станица 5 су везане са окружним местом, али не и међусобно. Треба инсистирати у Министарству Пошта и Телеграфа да се поменути инсталација изврше што пре. Евентуално требало би снабдети жандармерију пољским телефонима.

Чуо сам у Македонији, па ми је то после потврђено и у Београду да Ви имате намеру да примите у македонску жандармерију 500 Руса. Ја мислим да је тај покушај мало ризичан. Какву Вам гаранцију дају ови људи, који су деморализовани да неће издати?¹¹³ Са својим симпатијама за Немце и Бугаре, можете ли веровати у њихову оданост? Примити у жандармерију овог или оног Руса за кога сте сигурни, не пре[д]ставља никакву опасност. Примити пак пет стотина, које не познајете или за које се треба задовољити само извештајима које су дали њихови земљаци, доиста је опасно. Такође треба водити рачуна о утиску који је произведен на Македонце. Зар се не треба бојати да ће становништво примити рђаво што им се шаљу странци који можда не знају ни језик и који их сигурно неће разумети, да одржавају ред код њих?

МАКЕДОНСКА ВОЈСКА.

Онима који су ратовали са старом српском војском пада у очи у Македонији велики број официра С.Х.С. који су раније били у аустроугарској војсци. У Битољу је три четвртине официра бивше аустроугарске војске. Свуда, од стране војних и грађанских власти и самог грађанства чуо сам критике и жалбе на ове нове официре. Већина

али је 1. октобра 1922. укинута, а њено људство стављено у надлежност Министарства финансија ради образовања „финансијских стража“.

¹¹² У покрајини „Јужној Србији“ биле су стациониране две трећине састава југословенске жандармерије.

¹¹³ Антируска кампања увелико је тињала у Београду где је штампа оптуживала „белу емиграцију“ да је у годинама незапослености имала првенство приликом запошљавања.

од њих не слаже се са старим српским официрима и не друже се међусобно; говоре обично немачки међусобно и никако не разумеју народ. Иду тако далеко да кажу Македонцима да нису Срби већ Бугари. Утисак који прави овакав поступак је за жаљење. Као учитеље и полицајце, тако је исто апсолутно потребно да се шаљу у Македонију најбољи официри који разумеју добро земљу и воле народ. Као учитељ и полицајац тако је и сваки официр народни васпитач. Његови узвишени осећаји задатка и патриотизам помоћиће много да се да земљи национални знак.

Бивши аустро-угарски официри, који су постали официри југословенски због свога рођења на територији С.Х.С., не могу ништа осећати према македонском становништву. Васпитани су у духу аустро-угарске војске, борили су се против народа који сада морају, стицајем околности, да сматрају својом браћом, напуњени доктринама пре и за време рата непријатељима Србије а специјално Бугарима, који су их научили да је Македонија бугарска. Зар се треба чудити што је ово много утицало на њих и што је Македонац за њих Бугарин, и што своје бављење у Македонији сматрају за кулук?

Не, место ових официра није у Македонији. Њихов дух није спреман за овако високу патриотску мисију. Њихови синови и браћа који буду свршили Војну Академију у Београду биће потпуно спремни за овај задатак, али не ови који треба да остану у овим гарнизонима, где војник није у исто време васпитач народа у погледу патриотизма.

Био сам, као што знате, на Кајмакчалану. Горе има извесан број војника, којима је дужност да скупљају многи ратни материјал који се тамо налази. Њихов главни логор је у Дринском Преслапу, близу Султанија Кубери. Ови војници су Босанци и припадају босанском корпусу. Њихова команда је у Гацком. Њихова опрема је у бедном стању, блузе и панталоне су поцепане, без ципела. Ови младићи, који немају других старешина до подофицира, шетају се по планини на висини од 2000 м. босоноги. Они се не устручавају да се првом на кога наиђу жале на свој бедан положај. Кажу да су их послали само за време од 4 месеца а они су већ 10 месеци у планини. Мада се много жале ипак им неће дати ципеле ни униформу да замене своје рите. Ја сам говорио о овоме штабу битољске дивизије, али њима ови војници не припадају. Тако су ми казали на жалост, да је дух после рата обухватио и војнике и да све што им се да продаду.

Не знам да ли су војници Дринског Преслапа продали своје цокуле, блузе и чакшире, али су заиста њихова одела у бедном стању. Али знам то да ће се сви млади људи вратити својим кућама као потпуни

бољшевици и у њиховим селима владаће јадно мишљење о војсци С.Х.С. чији војници су приморани да на висини од 2000 метара иду боси, пошто немају обуће. Тада ће је упоредити с бившом аустроугарском војском а бојим се да то упоређење неће бити у државном интересу.

У опште регрутација у Македонији је ове године испала врло добро. Извештаји одасвуда гласе да су се регрути 100% /сем оних који су били болесни/ јавили. Али нису свуда задовољни са младим неислуженим регрутима, који се враћају кућама. Већина је служила свој рок у Југославији а људи из Велеса, н. пр. жале се да су ови који су служили у Хрватској дошли својим кућама као комунисти.¹¹⁴

РАТНИ ГРОБОВИ.

Већ сам предао писмени извештај, од стране професора Бишофа и мене, који се односи на профанисање српских гробова на врху Кајмакчалана, од стране грчких војника. На жалост, морам рећи да су гробови на фронту који се налазе на српској страни врло рђаво чак никако очувани. Ако се може разумети да се не води рачуна о гробовима који се налазе у планини далеко од села, могу се чувати они који се налазе код села. Али се ни о њима не води рачуна. Мала лепа гробља, која су направили наши војници за време рата, зарасла су у травуљину или пак улази стока да пасе, Крстови, па чак и камење је пообарано, а дрвени крстови поломљени. Један сељак, чувајући стоку, запалио је траву палећи цигару, тако дасу крстови поцрнели и ничије име се на може прочитати. Сви војници су постали непознати. Једном речју, сељаци се слабо секирају да сачувају гробове наших другова који су пали за ослобођење српске земље. Време је да држава интервенише да се спасе оно што се још може спасти.

Констатовао сам исто напуштање и оних места, која би могла служити српском народу за хаџилук.¹¹⁵ Да почнем прво са капелом на Кајмакчалану чији су крст и торањ порушени од ветра, врата од улаза се не затварају, улази ветар и киша у ту малу светињу, која је подигнута за време рата у спомен оних који су својим телима отворили врата Србије. На Јелаку,

¹¹⁴ Загребачки универзитет био је место на ком су студенти, пореклом из Македоније, истицали македонско национално питање, које је су истицали југословенски комунисти.

¹¹⁵ Неговање споменичке културе имало је посебно место у државној политици, нарочито од средине 30-их година 20. века, када се обнављају и освештавају спомен-костурнице (Прилеп, Зебрењак). Поред одржавања успомена на „ослободилачке ратове“ режим је водио рачуна да у свести грађана адекватно сачува и жртве „унутрашњег“ непријатеља које су пале у мирнодопском периоду на службеној дужности.

који сви стари борци познају нема ништа од логора, и од лепог дворца краља Александра сем двеју пећи и заклона. Зар се није могла сачувати ова народна успомена од пропасти? Замак војводе Мишића и толике друге драгоцене успомене за српски народ ништа није остало. Само чесме, које су направили војници, постоје још. Али ко зна неће ли и оне пасти у развалине једног дана.

Господине Министре, учините да гробови и ово неколико успомена највеће народне епопеје не пропадну. Будуће генерације неће рачунати равнодушност према реликвама¹¹⁶ оних који су створили Велику Србију или Југославију. Омладина, школа то су они који треба да се заузму за ову ствар.

АРТИСТИЧКА БОГАТСТВА ЗЕМЉЕ.

Ви имате у Македонији велика вештачка¹¹⁷ богатства. Долина Охридског језера је најпунија. Али и у многим другим крајевима има вештачких¹¹⁸ дела као историјских успомена рата. Она су¹¹⁹ напуштена кваре, ако их становници не разруше или неделикатни странци не покраду, где их скупо продаду на светским пијацама. Тако 26 цркава охридских и 22 манастира на обалама језера јесу од највеће вредности за историју вештине – уметности словенске пуних молераја икона и предмета од неоцењиве вредности. Црква Свете Софије пуна слика и молераја из Средњег Века од којих би други имали материјала за писање једне велике књиге, руши се постепено, а њена лепа скулптура служи за калдрмисање дворишта. У другим црквама фреске и иконе пропадају под дебелим слојем прљавштине, а намештај из Средњег Века, дивно израђен, квари неразумна публика. У другим пак црквама покрили су старе скупоцене молераје са лепом [...]. Заветно камење, грчког и римског порекла пропада под травом.¹²⁰ Античке охридске тврђаве руше се све више и закопава све дубље своја богатства, сведоке старе српске културе. У Бачу, у старој српској цркви, коју познајем врло добро из времена рата, све иконе од вредности, а имало их је, – ја сам то у своје време напоменуо,

¹¹⁶ остацима.

¹¹⁷ Преводилац је очигледно погрешно превео. Треба: уметничка.

¹¹⁸ уметничких.

¹¹⁹ се.

¹²⁰ Мештани су пронађене антиквитете употребљавали у верске и декоративне сврхе по црквама, манастирима и гробљима, док су антички ћупови и вазе почели да се користе као прикладне посуде за чување намирница (В. С. Радовановић, „Народно опхођење према старинама у Јужној Србији“, *Јужни преглед*, бр. 9 (Скопље 1928) 386–406).

ишчезле су, сигурно су их покрали страни војници који су пролазили кроз село. Леп грчки или римски стуб је одваљен и лежи у средини онога што је некада било интересантна црква.

Време је да заштитите сва вештачка¹²¹ дела од пропасти. Треба да се изради тачан инвентар и прогласити „историјски споменици“ који не смеју да се дирају, као што је урађено у другим земљама као у Швајцарској итд. То је велики посао који би требало да допуњен поправком цркава и фреске, претресањем развалина. То би стајало много новца, али морална корист, коју би имала земља била би још важнија.

Ја сам на крају извештаја. У кратко стање крајева које сам обишао није тако рђаво. Истина има још много да се ради и држава треба да учини много више за Македонију но што је до сада урадила. То вреди труда, јер кад буде њоме добро управљано, природно богата, биће најбољи цвет у Круни Карађорђевића.

Не остаје ми ништа више до да Вам захвалим на поверењу и да Вас замолим да ме извините за моју отвореност, слободу коју сам дуговао Вама и Вашој земљи као искрени пријатељ, који не тражи друге награде за свој труд до извесност да је и он сарађивао на срећи и напретку земље за коју је све жртвовао.

Шеф Одсека Техничке Службе,¹²²

[Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца
Министарство Унутрашњих Послова
Одељење јавне безбедности
Одсек техничке службе

Т. Бр. 711
30 – IX – 1921г.
У Београду]¹²³

¹²¹ уметничка.

¹²² Нема ни имена ни потписа, али у овом периоду шеф одсека био је Арчибалд Рајс.

¹²³ На полеђини последње стране документа налази се овај текст у форми печата. Делови који су овде штампани курзивом у оригиналу су писани руком.

ГОСПОДИНУ
МИНИСТРУ УНУТРАШЊИХ ДЕЛА

Господине Министре,

Одлуком Вашом од 3. августа тек. год. одре-
дили сте ме да отпуштајем у Јужну Македонију да на лицу места конста-
тујем садање стање, као и промене које су се десиле од како је рат
звршен. Отпутовао сам из Београда 8. августа заједно са г.г. професо-
ром Мари Бишофом и Савом Микићем, секретаром Полицијске Школе. Посетно
сам следећа места: Штип, Велес, Неготин, Кавадар, Дрешово, Прилеп,
Битола, Тетовина, Скопје, Кајмакчалан, Добровени, Бач, Кемали, Буково,
Ресан, Охрид, Струга, Кичево, Тетово и Скопје.

По Вашој жељи, ја сам се трудио у колико је
било могуће, да испитам у свима местима све оне што би Вас могло инте-
ресовати. Истима дознао сам и ствари које не интересују директно Ваше
Министарство. Међутим ја сматрам за потребно да Вам изнесем у свом из-
вештају све што ми је познато, јер се само познавањем целог стања може
оценити садање стање Јужне Македоније. Такође мислим да би било корисно
да Ви известим и остаја заинтересована Министарства о стварима, које се
дешавају ту. Најзад се надам да не само што ћете ми допустити, већ да
ћете захтевати од мене, као од старог и опробаног пријатеља Ваше земље
да будем отворен да колико отворено своје мишљење, да Вам изшта не
закријем чак и ако би било непријатно да Вам то саопштим.

Да би извештај био јаснији ја ћу говорити о

./.

-53-

Ја сам на крају извештаја. У кратко стање крајева
које сам обилазио није тако рђаво. Истина има још много да се ради и
држава треба да учини много више за Македонију но што је до сада ура-
дила. То вреди труда, јер кад буде немо добро управљано, природно бо-
гати, биће најбољи црмет у Крајини Караџорђевића.

Не остаје ми ништа више до да Вам захвалим на пове-
рању и да Вас замолим да ме извините за моју отвореност, слободу коју
сам дуговао Вама и Енисој земљи као искрени пријатељ, који не тражи
дружну награду за свој труд до извесност да је и он сарађивао на срећи
и напретку земље за коју је све жртвовао.

Шеф Одсека Техничке Службе,

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Архив Југославије, Збирка Војислав Јовановић Марамбо (335); Извештај Арчибалда Рајса о стању у Македонији из септембра 1921. године, кутија 18, листови 641–672; Извештај Арчибалда Рајса о стању у Македонији из октобра 1922. године, кутија 18, листови 633–640 [Arhiv Jugoslavije, Zbirka Vojislav Jovanović Marambo (335); Izveštaj Arčibalda Rajsa o stanju u Makedoniji iz septembra 1921. godine, kutija 18, listovi 641–672; Izveštaj Arčibalda Rajsa o stanju u Makedoniji iz oktobra 1922. godine, kutija 18, listovi 633–640]

Архив Југославије, Фонд Почасни генерални конзулат Краљевине Југославије у Женеви (410), кутија 13, јединица описа 43 [Arhiv Jugoslavije, Fond Počasni generalni konzulat Kraljevine Jugoslavije u Ženevi (410), kutija 13, jedinica opisa 43].

Архив САНУ, Историјска збирка: Заоставштина Стевана Симића, бр. 13313/3, “Живојин Лазић” [Arhiv SANU, Istorijaska zbirka: Zaostavština Stevana Simića, br. 13313/3, “Živojin Lazić”].

Објављени извори – Published Primary Sources

Međusavezni sindikalni odbor Jugoslavije 1921–1923, Zbornik građe, prir. Milica Milenković, Beograd 1996.

Nova Evropa, XVII, br. 10–11, Zagreb 1928.

Експозе министра финансија о буџетским дванаестинама за август-новембар 1925. године, Београд 1925. [Ekspoze ministra finansija o budžetskim dvanaestinama za avgust-novembar 1925. godine, Beograd 1925.]

Извештај Београдске радничке коморе 1921–1926, Београд 1927. [Izveštaj Beogradske radničke kotore 1921–1926, Beograd 1927.]

Лесковачки зборник, 14. 5. 1932. [Leskovački zbornik, 14. 5. 1932.]

Службене новине Краљевине СХС, бр. 109, 16. 5. 1923. [Službene novine Kraljevine SHS, br. 109, 16. 5. 1923.]

Социјалистички раднички календар за 1927. годину, Београд 1927. [Socijalistički radnički kalendar za 1927. godinu, Beograd 1927.]

Списак радова Генералне дирекције вода од 1919. до 1. априла 1927, Београд 1928. [Spisak radova Generalne direkcije voda od 1919. do 1. aprila 1927, Beograd 1928.]

Српски извори за историјата на македонскиот народ 1912–1914, Скопје 1979. [*Srpski izvori za istorijata na makedonskiot narod 1912–1914*, Skorje 1979.]

Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС, ред. саст, 25. 7. 1922; 3. ред. саст, 20. 6. 1923. [*Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS*, red. sast, 25. 7. 1922; 3. red. sast, 20. 6. 1923.]

Литература – Secondary Sources:

Аврамовски, Џ., *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, 1, Beograd–Zagreb 1986.

Банас, И., *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988.

Јовановић, В., *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929 (Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS)*, Beograd 2002.

Јовановић, В., *Опијум на Балкану: производња и промет опојних дрога 1918–1941*, Zagreb 2020.

Кнежевић-Лукић, Н., *Nastanak i razvoj naučno-tehničke policije u Srbiji (1904–1941)*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu], Beograd 2019. Dostupno na sajtu: <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/12141>.

Reiss, R. A., *La question des Comitadjis en Serbie du Sud*, Belgrade 1924.

Бојковић, С., *Уместо биографије Р. А. Рајса*, Чујте Срби, Београд, Горњи Милановац 1998. [Bojković, S., *Umesto biografije R. A. Rajsa, Čujte Srbi*, Beograd, Gornji Milanovac 1998.]

Владе Србије 1804–2005, прир. Р. Љушић и др., Београд 2005. [*Vlade Srbije 1804–2005*, prir. R. Ljušić i dr., Beograd 2005]

Ђорђевић, С., *Споменица Др Рајсу – од срца к срцу – епонеја српске, југословенске и савезничке војске – 1914–1918*, Београд 1930. [Đorđević, S., *Spomenica Dr Rajsu – od srca k srcu – epopeja srpske, jugoslovenske i savezničke vojske – 1914–1918*, Beograd 1930]

Јовановић, В., *Вардарска бановина 1929–1941*, Београд 2011. [Jovanović, V., *Vardarska banovina 1929–1941*, Beograd 2011].

Јовановић, В., *Губици југословенске жандармерије у сукобима са качацима и комитама 1918–1934*, Токови историје, бр. 1–2 (2007) [Jovanović, V., *Gubici jugoslovenske žandarmerije u sukobima sa kačacima i komitama 1918–1934*, Tokovi istorije, br. 1–2 (2007)].

Јовановић, В., *Кривична дела на подручју Апелационог суда у Скопљу и њихово процесуирање 1929–1941*, Токови историје, бр. 1 (2015) [Jovanović, V., *Krivična dela na području Apelacionog suda u Skoplju i njihovo procesuiranje 1929–1941*, Tokovi istorije, br. 1 (2015)].

Крстић, Ђ., *Колонизација у Јужној Србији*, Сарајево 1928 [Krstić, Đ., *Kolonizacija u Južnoj Srbiji*, Sarajevo 1928].

Левентал, З., *Р. А. Рајс. Швајцарац на Кајмакчалану*, Београд – Горњи Милановац 1994 [Levental, Z., *R. A. Rajs. Švajcarac na Kajmakčalanu*, Beograd – Gornji Milanovac 1994].

Митровић, А., *Југославија на конференцији мира*, Београд 2019 [Mitrović, A., *Jugoslavija na konferenciji mira*, Beograd 2019].

Михаиловић, Ј., *Развитак градова и варошица од Ослобођења до данас*, Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937, Скопље 1937 [Mihailović, J., *Razvitak gradova i varošica od Oslobođenja do danas*, Spomenica dvadesetpetogodišnjice oslobođenja Južne Srbije 1912–1937, Skoplje 1937].

Пурић, Р. С., *О печалбарима Јужне Србије*, Радничка заштита, бр. 4/1934 [Purić, R. S., *O pečalbarima Južne Srbije*, Radnička zaštita, br. 4/1934].

Радовановић, В. С., *Народно опхођење према старинама у Јужној Србији*, Јужни преглед, бр. 9 (Скопље 1928) [Radovanović, V. S., *Narodno orhođenje prema starinama u Južnoj Srbiji*, Južni pregled, br. 9 (Skoplje 1928)].

Рајс, Р. А., *Писма са српско-македонског фронта*, превео са француског језика Сава. Ј. Микић, Тузла 1924 [Rajs, R. A., *Pisma sa srpsko-makedonskog fronta*, preveo sa francuskog jezika Sava. J. Mikić, Tuzla 1924].

Рајс, А., *Џујте, Срби*, Родолф Арчибалд Рајс, 4, О Србији и Србима, прир. М. Пршић, Београд 2019 [Rajs, A., *Џујте, Srbi*, Rodolf Arčibald Rajs, 4, O Srbiji i Srbima, prir. M. Pršić, Beograd 2019].

Рајс, Р. А., *Шта сам видео и проживео у великим данима*, Р. А. Рајс, 4, О Србији и Србима, прир. М. Пршић, Београд 2019 [Rajs, R. A., *Šta sam video i proživio u velikim danima*, R. A. Rajs, 4, O Srbiji i Srbima, prir. M. Pršić, Beograd 2019].

Ристић, И. Т., *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1929)*, Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2019 [Ristić, I. T., *Bugarska u politici Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1919–1929)*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd 2019].

Родолф Арчибалд Рајс, 1, *О злочинима Аустро-Угаро-Бугаро-Немаца у Србији 1914–1918*, прир. М. Пршић, Београд 2019 [Rodolf Arčibald Rajs, 1, *O zločinima Austro-Ugaro-Bugaro-Nemaca u Srbiji 1914–1918*, prir. M. Pršić, Beograd 2019].

Родолф Арчибалд Рајс, 5, Срби о Рајсу, прир. А. Растовић, И. Крстић Мистрицеловић, Р. Самарџић, Београд 2019 [Rodolf Arčibald Rajs, 5, Srbi o Rajsu, прир. А. Rastović, I. Krstić Mistrizelović, R. Samardžić, Beograd 2019].

Цвијић, Ј., Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије, 2, Београд 1966 [Cvijić, J., Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnovi antropogeografije, 2, Beograd 1966].

Srđan MILOŠEVIĆ, Vladan JOVANOVIĆ

**THE REPORT BY RODOLPHE ARCHIBALD REISS
ON THE SITUATION IN MACEDONIA FROM SEPTEMBER 1921**

Rodolphe Archibald Reiss (1875–1929) came to the Kingdom of SCS in late 1919 to assume the office in the administration of the new state. After he had accomplished the tasks he was entrusted with in the Ministry of Foreign Affairs (documentation of the war crimes), he got a new position in the Ministry of the Interior. From that position he organized the first Police School in Belgrade and contributed to the reform of the Police (the establishment of a scientific approach in criminal investigation). At the request of the Minister of the Interior, Reiss conducted two thorough reporting missions to Macedonia (known as Southern Serbia at the time) in 1921 and 1922. In his analysis of the situation in Macedonia from September 1921 Reiss delved into social, economic, political, administrative, demographic, educational, cultural and security issues. In an extensive analysis he not only described what he saw, but also elaborated on how he understood the issues he wrote about and came up with suggestions for solving them. His report serves as a source for both the history of the region he visited, and for Reiss's own political views. He particularly insists on shortcomings in administering the region and sets as an ultimate goal of the new state to “nationalize” Macedonians by turning them all into “good Serbs”, regardless of religion and ethnicity.

Чланак примљен: 30. 3. 2021.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 1. 7. 2021.